

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

"יהודים העיירה בווערת"
יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001

נרי הורוביץ

ירושלים, אוקטובר 2002

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

'Our Town is Burning'
Ultra-Orthodox Politics Between the Elections of 1999 and 2001

Neri Horowitz

עורכת אחראית: שונמית קרין
עריכת לשון: שרה חסון
הכנה לדפוס: זהבה דדון
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/15
ISSN 0792-6251

© 2002 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 5666243-02 פקס: 5666252-02
כתובת דואר אלקטרוני: office@fips.org.il

כתובת אתר האינטרנט : www.fips.org.il

על המחבר

ד"ר נרי הורוביץ – עוסק בחקר החברה הישראלית בכלל והחברה החרדית בפרט.

על המחקר

מטרת המחקר היא לסקור את ההתפתחויות הפוליטיות והאלקטורליות בחברה החרדית בין הבחירות לכנסת ב-1999 לבין הבחירות לראשות הממשלה ב-2001. הפוליטיקה החרדית בכלל ומפלגת יהדות התורה המאוחדת בפרט כמעט ולא נחקרו. עובדה זו מפתיעה על רקע רציפות מוסדית גבוהה והמשכיות בדפוסי הפעולה נוכח סביבה משתנה.

המחקר מציב את הפוליטיקה החרדית ככזו המצויה בעומס גובר – תוצר של תהליכים פנימיים וחיצוניים. התהליכים הפנימיים הנובעים מאתגרים כלכליים הם תוצאה של משבר חברת הלומדים, ואילו התהליכים החיצוניים נוגעים למקומם של החרדים בסביבה הכלל חברתית.

בחירות 1999 נערכו בשיאו של מתח חילוני-דתי סביב אופייה של החברה הישראלית, לכאורה לקראת תום הסכסוך עם הפלסטינים. ואילו בחירות 2001 נערכו בשעה של התפרקות תהליך השלום והפיכתו לעימות אלים בין ישראל והפלסטינים. השינוי בסדר היום הקהה מעט את המתח בין החרדים לבין חלקים אחרים בחברה הישראלית אולם הטלטלה שעברה החברה החרדית בשנים אלו לבטח תתן את רישומה בעתיד.

שלמי תודה

אני מבקש להקדיש את המחקר לפרופ' מנחם פרידמן, מורי ורבי.

על מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתר כזו בסוגיות-מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; הערבים בישראל; ממשל ופיתוח מקומי בישראל; תכנון מרחבי בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, העורך-מייסד של ה'צ'רוסלם ריפורט'. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

רשימת פרסומים על דת, חברה ומדינה

1. שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
2. אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
3. שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
4. בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
5. יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
6. ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
7. שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
8. שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד - תסריטים ואסטרטגיות, 1999
9. שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות - הצעת מדיניות, 1999
10. אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור - חקיקה מול מציאות, 1999
11. עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה - הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
12. שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
13. לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
14. שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה - תסריטים לישראל, 2002
15. נרי הורוביץ, "יהודים העיירה בוערת" - יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002

תוכן העניינים

8	מבוא
10	יהדות התורה המאוחדת - מקורות הגיוס
14	המפלגה והארגון
18	סדר היום של החברה החרדית ומערכת הבחירות
26	מערכת הבחירות הכלל ישראלית
34	הבחירה הישירה כדילמה פוליטית
43	המערכת הפנים חרדית
47	התוצאות
51	היום שאחרי
54	לקראת סיכום – הבחירות לראשות הממשלה 2001: העמדה הצפויה
63	סיכום
64	מקורות

מבוא

הפוליטיקה החרדית האשכנזית במדינת ישראל כמעט שלא נחקרה. מעט העבודות העוסקות באגודת ישראל מתייחסות לתקופות שבין שתי מלחמות עולם ולשנותיה הראשונות של המדינה. תופעה זו של היעדר מחקר פוליטי מפתיעה במיוחד על רקע החשיבות הגוברת של המפלגות החרדיות מאז 1977 ודפוסי פעולה משתנים המאפיינים את הפוליטיקה החרדית בשנות התשעים. הגידול הדמוגרפי בחברה החרדית עשוי להצביע על גידול בכוחם הפוליטי של החרדים אם המפלגות החרדיות האשכנזיות, המאוגדות ביהדות התורה יקלטו את המצביעים החדשים.

אגודת ישראל נוסדה ב-1912, ולידתה סימנה כינון קואליציה מגוננת של האורתודוקסיה השמרנית לגווניה כלפי זרמים חזקים בחברה היהודית. תחושת המצור נוכח "הסחף" הייתה כה גדולה עד כי המפלגה נתפסה כהתגלות בעלת משמעות דתית למרות היחס החשדני של הרבנים כלפי הפוליטיקה ולמרות היסודות האנרכיסטים במבנה הקהילות היהודיות המסורתיות.

במישור התאולוגי מזהה המפלגה כזרוע ביצועית של "גדולי התורה" המכוונים את מעשיה מבלי להיגרר, לכאורה, לעשייה פוליטית ישירה. פעולה זו מבוססת על גלגול של המושג "דעת תורה" עד לגיבושה כצורה של כפיפות רעיונית מוגבלת אך תקיפה. מכאן שיהדות התורה המאוחדת, כמפלגה פוליטית, אינה ריבונית לכוון את החברה החרדית במתכונת שמפלגות אחרות שואפות להשפיע על חבריהן ועל החברה כולה. המפלגה אף אינה ממלאת תפקיד מרכזי כערוץ פנימי בין גדולי התורה לבין הציבור החרדי. המבנה המוסדי של החברה החרדית יוצר ערוצים אחרים, עמוקים ויעילים יותר, להתקשרות בין המנהיגות הדתית לבין הציבור הנשמע לה. יחד עם זאת נטועה המפלגה, בגלגולה הנוכחי, עמוק בתודעתם של החרדים ומהווה חלק מזיכרון היסטורי המעצב זהות. הזיכרון ההיסטורי העמוק מראשית המאה יוצר המשכיות גדולה בתודעה של המפלגה. אופייה של הפסיקה הדתית-פוליטית ומעמדה המכונן והמחייב מניחים חישוק דתי על המשכיות היסטורית, חברתית, מוסדית ופוליטית. פרדוקסאלית זו המפלגה ההיסטורית היחידה ששרדה ברחוב היהודי ובפוליטיקה הציונית.

כיוון ההשפעה מן המנהיגות הדתית אל הנציגים הפוליטיים נראה אמנם חד כיווני, אולם "גדולי התורה" נוטים למלא פיהם מים בצוק העתים. במצבים אלה הפוליטיקאים פועלים בתוך החלל שנוצר, והתנהלותה של התנועה ניתנת להסבר במונחים פוליטיים יותר. חלוקת

תחומי הסמכות בין נציגי המפלגה לבין "גדולי התורה" אינה מובהקת, אך צפויה מראש. בהקשר של הקצאת משאבים מזהים נציגים מסוימים עם זרמים בתוך החברה החרדית, והם מקיימים מגע עם המנהיגות הדתית והמוסדית של אותם זרמים ללא התערבות מועצות גדולי התורה.

בפרספקטיבה היסטורית רחבה שמרה אגודת ישראל על דפוסי פעולה יציבים על אף הסערות ההיסטוריות שטלטלו את החברה היהודית ואולי בזכותן. בכל גלגוליה סימנה המפלגה את המתח שבין התבדלות חרדית מפני רוחות הזמן לבין השתייכות לחברה היהודית והכללית. התקופה היחידה שבמהלכה הפכה המפלגה מרכיב אינטגרלי מהמערכת הפוליטית הכללית הייתה סמוך להקמת המדינה. תקופה זו, שלא במפתיע, התאפיינה בפתחות של החברה החרדית למדינת ישראל ובשתיקה של "גדולי התורה". הביטוי הפוליטי למצב החדש, שלא חזר מאז, היה במינוי תפקיד שר מאגודת ישראל בנושא באחריות קולקטיבית בממשלת ישראל הריבונית. בתהליך הדרגתי הביאה המנהיגות הדתית של החברה החרדית בהשראת חוגים של תלמידי חכמים מהישיבות הליטאיות להיפוך במגמת האינטגרציה ולחיזוק ההתבדלות של החברה החרדית. תהליך הניתוק היה פוליטי, והוא נשען על מניפולציה של אירועים ופולמוסים שונים, כמו נושא החינוך בריכוזי עולים, מאבקי השבת והדיונים על חוק שירות ביטחון.

בשנות התשעים עומדת החברה החרדית לפני מצב של התערות ופתיחות ללא תקדים כלפי החברה הכללית, אולם בניגוד לפתיחות מתוך סולידריות שאפיינה את החברה החרדית עם קום המדינה המניע לנפילת החומות של הגטו החרדי עתה כרוך בצרכים כלכליים. זהו תהליך מאיים שמעורר בחברה החרדית את זיכרונות הסחף מראשית המאה. תחושת האיום מלווה לא רק בחרדות אישיות על תעסוקה, אלא נוגעת לעתיד הדור הבא ולצורך להציע חינוך "לתכלית" כאלטרנטיבה לאידאל של תלמידי חכמים המשוכנעים "שסוף הכבוד לבוא" במסגרת חברת הלומדים.

ההפתחות לחברה הכללית בתנאים של חוסר ביטחון מלווה בתהליך הפוך של תוקפנות והסתגרות נוכח תהליכים המתרחשים בחברה הישראלית ובתוכם חילוניות ליברלית רדיקלית החורגת מהחילוניות הלאומית הרכה של ימי ראשית המדינה. העימות עם החברה החילונית נערך גם על רקע עמדות לאומניות אנטי ציוניות שאימץ הרחוב החרדי מאז מלחמת ששת הימים. עמדות קיצוניות אלה פותחות את החברה החרדית בצורה בלתי ממסדית כלפי כלל החברה. השילוב בין האילוצים להיפתח כלפי החברה הכללית לבין הסתגרות אינסטינקטיבית מול החילוניות הרדיקלית מוליד תסכול גדול ואי נחת בחברה החרדית. בתנאים אלו נבחן הייצוג הפוליטי ביהדות התורה המאוחדת במידת יכולתה של המפלגה להתאים לסביבה משתנה ובאופן שהיא מתמודדת עם העומס של תביעות אידאולוגיות, פוליטיות וכלכליות הנערמות לפתחה. מנגד, דווקא המצוקה הרוחנית והכלכלית מביאות להתלכדות סביב גורם ממסדי ויצב הממלא את התפקידים הבסיסיים של החברה החרדית בעיקר בתחום גיוס המשאבים.

אגודת ישראל ההיסטורית בלבושה כיהדות התורה המאוחדת מסמנת כיום את הגבולות הפוליטיים של החברה החרדית וממלאת כמה תפקידים הן כלפי חוץ – כלל החברה – והן כלפי פנים – הקהילה החרדית עצמה. התפקיד האחד הוא הייצוגי והמתווך כלפי כלל החברה, והוא כרוך בהצגת עמדה סמלית אך בעיקר בגיוס של משאבים שבהם תלויה החברה החרדית. במסגרת תפקידה כלפי פנים משמשת המפלגה אמצעי לוויסות קונפליקטים וליצירת איזון בין קבוצות משנה בחברה החרדית.

הניתוח של אגודת ישראל במערכות הבחירות נשען על תצפיות בריכוזי החרדים במרכזים הוותיקים ובפריפריות החדשות. בתום התצפיות נערכו ריאיונות עם רבנים, עיתונאים, עסקנים פוליטיים ועם תלמידי ישיבות. מתוך הניתוח התברר כי ניתן להציע מסגרת של שלושה סדרי יום שבתכם פועלת החברה החרדית. המעגל הרחב ביותר הוא התהליך הטראומטי של התאמה לסביבה משתנה שהחברה החרדית עוברת בשנים האחרונות. במעגל פנימי יותר בולטת התייחסות לשתי סוגיות קונקרטיות הנגזרות מתוך ההתאמות לסביבה המשתנה: שאלת הגיוס לצבא והיחס אל המערכת המשפטית החילונית. המעגל הפנימי המצומצם נוגע לסדר היום של מערכות הבחירות בעיקר מערכת הבחירות לכנסת בשנת 1999. בבחירות אלה התמודדה לראשונה מפלגת שינוי שנתפסה כהתארגנות אנטי חרדית רדיקלית ומאיימת. כדי להבין את יהדות התורה המאוחדת, מפלגתם של החרדים האשכנזים, נדרש ניתוח היסטורי, פוליטי וסוציולוגי בנקודות זמן שונות המבוסס על המבנה והמסורת המאפיינים את החברה החרדית.

במהלך התצפית ואיסוף החומר ניתנה חשיבות רבה לתקשורת החרדית לסוגיה. נבחנו העיתונות המפלגתית, העיתונות החרדית החדשה, פרסומי קיר וכרוזים, תחנות הרדיו הפירטי, שיעורים בבתי הכנסת, קריאות קודש של מועצות גדולי התורה והרבנים ופרסומי בחירות של זרמי משנה בחברה החרדית. במקביל נערכו תצפיות על פעולת הגיוס של המטות ועל תלמידי ישיבות מגויסים.

עד עתה התעלם המחקר של החברה והפוליטיקה הישראלית מהפוליטיקה החרדית ומאופייה הייחודי של אגודת ישראל על אף היותה המפלגה ההיסטורית האחרונה ששומרת על רציפות ארגונית ופוליטית. ניתוח פעולתה של אגודת ישראל עשוי לסייע בהבנת הרציפות והשינוי בחברה ובפוליטיקה החרדית וללמד על אופייה יוצא הדופן של מפלגה זו. הבנת דפוסי הייצוג של החברה החרדית האשכנזית עשויה גם לסייע בפענוח תהליכים אחדים בפוליטיקה הישראלית בכללה ותפקידה של אגודת ישראל בתוכם.

יהדות התורה המאוחדת - מקורות הגיוס

אחד ממאפייני ההצבעה החשובים של החברה החרדית האשכנזית הוא דפוסי הצבעה יציבים מאוד, שהם תוצר המבנה הסוציולוגי, הקהילתי והדתי שלה. השוליים של החברה החרדית האשכנזית קטנים יחסית גם כאשר מביאים בחשבון פילוגים טראומטיים וקבוצות המצויות בתחום שבין חרדיות לתופעות חברתיות אחרות. בין אלו ניתן למנות את הקרע ההיסטורי

עם פועלי אגודת ישראל, שחלקים ממנה נתמזגו בחברה הציונית דתית, ואת הפילוג של החרדיות המזרחית מאגודת ישראל במסגרת הופעתה של ש"ס.¹ הפיצול בין אגודת ישראל לבין דגל התורה השפיע השפעה קטנה יחסית על הפוליטיקה החרדית האשכנזית, כפי שעולה מהאיחוד המחודש במסגרת יהדות התורה המאוחדת.²

היציבות האלקטורלית של יהדות התורה המאוחדת נובעת מהקשיחות בהצבעה של המרכיבים ההיסטוריים של החברה החרדית אשכנזית בתוספת הגידול הדמוגרפי של "חברת הלומדים".³ יציבות זו מוסברת בהסברים סוציולוגיים דמוגרפים ובמגמות תאולוגיות פוליטיות המאפשרות גיוס פוליטי כמעט מלא של החברה החרדית גם כאשר נחלשת מעט יכולת ההפעלה והגיוס המסורתיים. לפי הסבר זה הפוליטיקה החרדית מתאימה את עצמה לשינויים בחברה החרדית הן מבחינת תפקידי הייצוג המסורתיים והן במסגרות הפעולה החדשות. את ההצלחה של יהדות התורה המאוחדת יש לראות, אם כן, בשמירה על הקיים ולא בהקשר של גידול אלקטורלי.

אגודת ישראל כיום יהדות התורה המאוחדת לא חדרה בשנים האחרונות לקבוצות חברתיות גדולות בחברה הישראלית. חלק מהחוזרים בתשובה, בעיקר לתוך המסגרת הליטאית, מצביעים אמנם ליהדות התורה המאוחדת אולם רבים מתוכם בוחרים לתמוך דווקא בש"ס המזוהה כתנועה פתוחה יותר. הצבעה זו נובעת גם מהדימוי של הממסד האגודאי כאחד הגורמים היותר שמרניים בחברה החרדית. חידוש מסוים יש בעובדה שיהדות התורה המאוחדת זכתה בבחירות 1999 להישג מקומי בקרב חוזרים בתשובה ברסלבים מעדות המזרח המתרכזים סביב מספר ישיבות, שהבולטת בהן היא "שובו בנים".

מאגר קולות פוטנציאלי אחר של אגודת ישראל מצוי בחסידויות שהיו בתפר שבין העדה החרדית, המחרימה את הבחירות, לבין החברה החרדית הרחבה. הצטרפותן של חסידויות אלו לממסד החרדי אשכנזי תרמה להתגייסות המוסדית-דתית ולניצול גובר של האלקטוראט שלהן בכל מערכת בחירות.⁴ בבחירות של 1999 הצביעו לראשונה לאגודת ישראל, כמעט בחשאי, מאות מצביעים מבני העדה החרדית האנטי ציונית. מי שטיפלו מטעם המפלגה בחוגים אלו מעריכים כי מדובר בתהליך איטי והדרגתי של השתחררות מפיקוח חברתי, אולם

¹ בנושא הפילוג עם פועלי אגודת ישראל ראה: כרוז דבר גדולי התורה, תמוז תשכ"א; מכתב מעצג"ת ג' אב תש"ך; יהודה מאיר אברמוביץ, חזון ומעש באגודת ישראל, משאבים, ירושלים, 1991, עמודים 67-90; משה הורוביץ, הרב שך – שהמפתח בידו, כתר ירושלים, עמודים 71-84; וכן גיליונות "שערים" ר"המודיע", אב תש"כ. על הקמתה של ש"ס ראה: מנחם פרידמן, החברה החרדית, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1991, עמודים 85-175; אריה דיין, כמעין המתגבר, כתר, ירושלים, 1999, עמודים 104-15.

² המתח בין חסידים לבין ליטאים בחברה האורתודוקסית מתמתן בשעת הכרעה היסטורית על שיתוף פעולה נוכח איומים חיצוניים, אולם בה בעת זהו מקור חיכוכים הנוגעים למחלוקת ההיסטורית-תאולוגית בין החסידות ומתנגדיה. בהקשר זה לשתי הקבוצות, ובעיקר למתנגדים, זיכרון היסטורי וחינוכי ארוך.

³ על המושג "חברת הלומדים" ראה: מנחם פרידמן, החברה החרדית, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1991, עמודים 80-87.

⁴ ניתן לציין גם את הצבעת חסידי באבוב כהסבר חלקי לגידול של שמונה מאות קולות שממנו נהנתה המפלגה בבת-ים.

עדיין אין מדובר בתופעה המונית.⁵ מוסדות חינוך שמחויבים לתקנון העדה החרדית המקבלים בעקיפין הקצבות ממשרדי הממשלה והשתתפות חלקים מתוך העדה החרדית במאבקים כנגד בית המשפט העליון סימנו בקיעים בעדה שיהדות התורה המאוחדת ניסתה לחדור בעדם.

בבחירות 1999 ניסתה אגודת ישראל לחדור לתוך האגפים החרד"ליים של הציונות הדתית בהתנחלויות ובריכוזי הכיפות הסרוגות בשכונות, דוגמת בית וגן וקריית-משה בירושלים ובבני-ברק. חלק מפעילות זו נסמך על תרגום מדיניותו של סגן שר השיכון, מאיר פרוש, מעבר לקו הירוק לתמיכה פוליטית. רוב הפעילים שגויסו למאמץ בתוך הציבור החרד"לי באו מחוגי הימין הקיצוני ומתנועת כך. כישלוננו היחסי של מאמץ זה נעוץ, לא מעט, ביכולתן של מפלגות הימין הקיצוני לענות טוב יותר על הציפיות של ציבורים אלו תוך הצגת תמיכה דתית רבנית מקובלת. הרבנים: אברהם שפירא ומרדכי אליהו נחשבים אפילו בעיני חוגים רחבים בחברה החרדית כסמכויות רבניות לגיטימיות, כך של יהדות התורה אין יתרון מוחלט בתחום זה. הדברים קשורים גם במצב פרדוקסלי שלפיו מעגלי ההשראה החרד"ליים משפיעים על החברה החרדית ומושפעים ממנה, אולם העמדה הציונית-תאולוגית מונעת תמיכה במפלגה המתייחסת לאגודת ישראל ההיסטורית. במידה רבה ניתן ללמוד מהכישלון של יהדות התורה בקרב בוחרים אלה כי ההצבעה המהווה ביטוי לזהות עשויה להיות המחסום האחרון מפני המפגש בין החרדיות הישראלית החדשה לבין החרדים-דתיים-לאומיים (חרד"לניקים).

המאמץ של יהדות התורה המאוחדת לפרוץ את המעגלים המסורתיים של החברה החרדית מקורו במעורבות גוברת שלה בפוליטיקה הכלל ישראלית.⁶ תהליך זה ראשיתו בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, המשכו במהפך של 1977 ושיאו בהתגייסות של הציבור החרדי למאבק נגד הסכמי אוסלו ב-1992.⁷ במידה רבה זהו שינוי הנובע "מלמטה". הציבור החרדי מחזיק בעמדות ימניות לאומניות, המבוטאות בחריפות בעיתונות החרדית הפופולרית, ומכתיב תחומי תמרון מוגבלים למנהיגות הדתית ולמועצת גדולי התורה. שינוי שיטת הבחירות וההצבעה לראשות הממשלה חידדו תהליך זה, כיוון שהוא מאלץ הכרעה ברורה של

⁵ על פי עדות יהודה משי זהב ופעילים אחרים. העדה החרדית כוללת מעט יותר מעשרת אלפים איש המאורגנים במסגרות חינוכיות ושיבתיות, המזוהות עם ההתבדלות ההיסטורית מן התנועה הציונית ומוסדותיה מיד לאחר כינון המנדט על ארץ ישראל. מתוך התבדלות זו צמחו בד"צ ומערכת כשרות מיוחדת. בעדה מאוגדות חסידויות הונגריה הקנאיות, אנשי היישוב הישן וגורמים שנספחו או נוצרו מפילוגים פנימיים בחברה החרדית.

⁶ ראה: ישעיהו ליבמן, הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים, עיונים בתקומות ישראל, כרך 3, עמודים 380-398.

⁷ פרספקטיבה היסטורית זו חזרה לתקופה שמיד לאחר קום המדינה, כאשר אגודת ישראל הייתה שותפה בחזית הדתית וחברה בקואליציה של בן-גוריון. הוצאתה של אגודת ישראל מהקואליציה סביב משברי החינוך, הגיוס והשבת ב-1952 סימנו את ניצחונם של השמרנים, מקורבי החזון אי"ש, ואת יכולתם לחזק מגמות התבדלות בחברה החרדית. ראה: מנחם פרידמן, החברה החרדית, עמודים 52-62.

המנהיגות הדתית במסגרת "דעת תורה" או למצער שתיקה השוחקת את סמכותם של "הגדולים" בטווח הארוך.⁸

ההיסטוריה של הפוליטיקה החרדית במצבים של קונפליקט בין הלכי רוח לאומניים ברחוב החרדי לבין שאיפות הפיקוח של המנהיגות הדתית מלמדת על "שתיקה רספונסיבית" של גדולי התורה. כך בכל צומת היסטורי החל בהצהרת בלפור ומאורעות '29, דרך הצעת החלוקה והקמת המדינה וכלה במלחמת ששת הימים והסכמי אוסלו בחרה המנהיגות הדתית השמרנית שלא לעמוד נגד הזרם.⁹ המטאפורה שבה נעזרו להצדקת שתיקתם נשענת על אמירה המיוחסת למייסד תנועת המוסר, ר' ישראל סלנטר, ולפיה אין עוצרים את הסוסים הדוהרים במדרון, אלא ממתינים לסיום המרוצה במישור, ואז משתלטים עליהם.¹⁰

הניסיון של יהדות התורה המאוחדת להתחרות בש"ס ולקבל קולות מתוך ציבור הבוחרים המזרחי משקף מאמץ לחזור על ההישגים של אגודת ישראל בקרב עולי שנות החמישים מאסיה-אפריקה. חוגים אלו, שאינם חלק מהגרעין של החרדיות המזרחית, מגויסים באמצעות דת עממית ופולחן קדושים. בניגוד לש"ס, השואפת להציע זהות למזרחיים המסורתיים, מנסה יהדות התורה לתרגם כריזמה דתית לכוח פוליטי. זהו, כמובן, מאבק שונה מזה שמנהלת המפלגה במישור החינוכי והתאולוגי נגד ש"ס בריכוזי החרדים. ב-1988 נסמכו באגודת ישראל על חב"ד כגורם בעל יכולת לחדור "לשדות הצייד הארוכים"¹¹ של הציבור המזרחי. תנועת חב"ד נהנתה אז מכריזמה דתית של הרבי וגם מהזיכרון ההיסטורי של נוכחות התנועה בצפון אפריקה ובריכוזי העולים בשנות החמישים. הקרע המתמשך עם חב"ד והקסם הגובר של ש"ס על הבוחרים המזרחיים מצמצם מאוד את יכולת החדירה של יהדות התורה לציבור זה.

⁸ על המושג "דעת תורה" ראה: יעקב כ"ץ, עת לחקור ועת להתבונן, מרכז שז"ר, ירושלים, תשנ"ט, עמודים 8-163, G. Bacon, *The Politics of Tradition*, Magnes, Jerusalem, 1966, pp. 46-47, מנחם פרידמן, החברה החרדית, עמודים 104-14.

⁹ זהו אחד הביטויים העמוקים של האמביוולנטיות של החברה החרדית כלפי התנועה הציונית ולמתח בין ערכי התבדלות לבין תפיסות המבטאות סולידריות יהודית. גישה זו שונה מעט מן התפיסה שמציג רביצקי, שלפיה יש תהליך אבולוציוני של שינוי בחברה החרדית מתוך התפיסה של גלות ישראל בארץ הקודש (אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עם עובד, תל אביב, 1994, פרק רביעי; אביעזר רביצקי, חירות על הלוחות, עם עובד, 1995 עמודים 235-6). הסנטימנט של סולידריות התקיים בחברה החרדית היישובית ושיחק תפקיד סמוי אך מרכזי בשיקולי המנהיגות. יתר על כן, לכל אורך ההיסטוריה של אגודת ישראל נשמע בקרב המנהיגות הדתית והפוליטית קול המשקף עמדה זו.

¹⁰ גישה דומה ביחס לאגודת ישראל ומדינת ישראל ראה: יוסף פונד, פירוד או השתתפות, מאגנס, ירושלים, תשנ"ט, עמודים 242-252. לתפיסתו של הדרג הפוליטי של אגודת ישראל כמי שלא נשמע להוראות "הגדולים" בהקשר של הקמת המדינה ראה: צבי וינמן, מקטוביץ עד ה' באייר, הוצאת ותיקין, ירושלים, 1995 עמודים 85-94. להקשר תאולוגי ראה: מנחם פרידמן, מדינת ישראל כדילמה דתית, אלפיים (3): 68-58.

¹¹ מונח שהציע דון יחיא בהקשר פעולות חב"ד בציבורים אלו ראה:

E. Don Yehiya, Religion, Ethnicity, and Electoral Reform. In: Elazar D. Sandel S., *Israel At the Polls 1996*, Frank cCass, London, 1988, pp. 80-81.

מאמץ מסוג אחר, שניסו להצניע ביהדות התורה, התבטא בגיוס מצביעים ערבים על בסיס פעילותו של סגן שר השיכון בהקצאה של משאבים לכפרים ערביים. ההישג של המפלגה בכפרים ערביים קטנים ובקרב הדרוזים נשען על דגם של יחסי פטרון לקוח. מספר קולות הערבים שהצביעו ליהדות התורה בבחירות 1999 היה כפול מזה של המצביעים ביישובים שמעבר לקו הירוק.

המפלגה והארגון

אופייה של יהדות התורה המאוחדת כמפלגה חורג מקטיגוריות המקובלות בתחום מדע המדינה.

המפלגה היא ביטוי פוליטי של מערכת חברתית דתית הנשענת על מנגנוני פיקוח חברתי הדוק ועל רשתות חינוכיות, כלכליות ומוסדיות הקובעות את גבולותיה. משום כך נעשית רוב פעילותה באמצעות מנגנון גדול של פעילים מגויסים, בדרך כלל מקרב בני הישיבות ומוסדות החינוך, כביטוי של מה שכונה "חברת המוסדות".¹² ההצדקה הדתית להתגייסות, שיש בה יותר משמץ "ביטול תורה", נעשה במסגרת הציווי "עת לעשות לה' הפרו תורתך". קרי, היתר לעבור על איסור מסוים כדי לשרת אינטרס תאולוגי גדול יותר. לפיכך יש "לסגור את הגמרות" דווקא מתוך שאיפה לקיים את התורה.¹³ גיוס זה למערכות פוליטיות נתפס כמסוכן ביותר בעיני האליטות הדתיות משום שהוא פוגע בעקרון יסוד של חברת הלומדים ומכרסם בעקרון ההתבדלות. מאז הרפורמה של הבחירה הישירה אי הנחת גדל כיוון שתלמידי ישיבות קוראים לתמוך במועמד חילוני ואף מגיעים לשיתוף פעולה ארגוני עם מפלגות חילוניות. בתום מערכות פוליטיות משקיעים משגיחי הישיבות מאמץ להחזיר את התלמידים למסגרת לימודים ללא ביטול תורה.¹⁴

במהלך מערכת הבחירות ובעיקר ביום הבחירות עומד לרשות המפלגה כוח אדם זמין הממריץ את המצביעים. חלק מתלמידי הישיבות נשלחים מהמרכזים בבני-ברק ובירושלים ליישובים בפריפריה, ואילו אחרים מופעלים באזור הישיבה. תשעים מטות של יהדות התורה המאוחדת פוזרו בעשרה מרחבים גאוגרפיים, ירושלים, בני-ברק, תל-אביב, חיפה, פתח-תקווה ואשדוד מהוות מרחב בפני עצמו. לצד המטות הגאוגרפיים פעלו מטות לאיוש קלפיות, להסעת אוכלוסיות הזקוקות להסעה, לבירור זכות הצבעה ומלבדם - מטה רכזים ומגידי שיעורים. בידי פעילי המפלגה, הממריצים מצביעים, היו רשימות מפורטות ואמינות. (מדובר בחברה שיש בה אינטימיות גדולה ויכולת להגיע לרשימות מלאות דרך מוסדות חינוך, ארגוני חסד

¹² שלהב ופרידמן, התפשטות תוך הסתגרות, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1985, עמודים 17-19.

¹³ מקורו של האישור בהרשאה לכתיבת המשנה נוכח חשש כי היא משתכחת.

¹⁴ בחוגים השמרניים של החברה החרדית עצם ההכרזה הפומבית על תמיכה במועמד זה או אחר נתפסת כסכנה חינוכית, תלמידי ישיבות המגויסים בשכר למטות הליכוד מתוארים במונחים שליליים כפורקי עול.

ומקורות אחרים). רמת הארגון הגבוהה באה לידי ביטוי בקריאה להעלות את שיעור ההצבעה בשכונות ספציפיות על סמך עיבוד נתוני הבחירות לרשויות המקומיות.¹⁵

אופייה המגויס של החברה החרדית וההישענות על רשתות חברתיות צפופות בולט במשימות של ארגוני נשות דגל התורה – אגודת ישראל בעיקר בתפקיד מסורתי של שמרטפות וליווי מבוגרים,¹⁶ אולם מטה הנשים מילא גם תפקידים פוליטיים מובהקים של שכנוע טלפוני, ביקורי בית ועריכת כינוסים מיוחדים. סימן לשינוי במעמד האישה החרדית בא לידי ביטוי בגיוס נהגות מתנדבות עם רכבן ובמידה רבה גם בפעילותן של סמינרסיטיות במוסדות בית יעקב הלוברשת אופי ממוסד יותר בכל מערכת בחירות. בתום הבחירות פרסם העיתון "יתד נאמן" שיר של הרבנית ט. הלפרין תחת הכותרת "לי ולך":

... אחיות נשות ישראל לבנות עמן מחנה אהלים של נשים שתבנינה בתי
אבו קוראי שמעו עוטרי תפילין נקראות אל הדגל אל הצו של גדוילים עמנו
יחדיו אלו פטורי גיוס עולות מ"רוס" שבות ללא היסוס בראש זקוף אחר
הצו ואנו חוזות ולא ביעף כי עמלנו לא היה ולא יהיה לשווא.¹⁷

מטה מרכזי של המפלגה נשען על חרדים ספרדים, נאמני הרב שך, המאוגדים ב"ארגון מרביצי תורה ספרדים בארה"ק". פעילי הארגון הם תלמידים ורבנים בוגרי ישיבות ליטאיות, בעיקר בבני-ברק ובירושלים, אשר מתנגדים תאולוגית לפסיקותיו של הרב עובדיה יוסף הן מבחינת האבחנות בין ספרדים לבין אשכנזים והן משום מה שמצטייר בעיניהם כנטייה לפסוק לקולא. לעתים מדובר גם על הקשר חברתי של משפחות חאלביות שנקלטו היטב לתוך החברה החרדית האשכנזית וחשות חלק ממנה זה שלושה דורות.

בבחירות 1996 השתתפה רשימת "תלם אמונה" בראשות הרב יוסף עזרן, שזוהתה עם ארגון מרביצי תורה, וזכתה ל-12,700 קולות. בבחירות לכנסת 15- "תבעו מרביצי" התורה את המקום החמישי ברשימת אגודת ישראל. תביעה זו מגלה רגישות גדולה כיוון שאחת העילות להקמתה של ש"ס ב-1984 הייתה אי קיום התחייבות להציב מועמד ספרדי במקום ריאלי. מטה מרביצי תורה מונהג פוליטית על ידי הרב יחיאל תורג'מן הנהנה מהיחוס של סבו, הבאבא סאלי. מבחינה זו הוא אינו מייצג את רוחם של נאמני הרב שך, אבל הוא יכול, בצוק העתים, לגייס תמיכה בקרב ציבור מזרחי בפריפריה. בבחירות לעיריית ירושלים מספר חודשים לפני הבחירות לכנסת ניסתה יהדות התורה המאוחדת להיאבק בש"ס באמצעות קמיעות, בהאשמה בפלגנות עדתית ובגיוס נשים חרדיות מזרחיות באמצעות מוסדות בית יעקב. מטה מרביצי תורה כוון לפעולה דומה בבחירות לכנסת, אולם בגלל ההיקפים המצומצמים, אופיו השמרני וההשראה הליטאית התקשה המטה להוציא פעילים לריכוזי המצביעים המזרחיים המסורתיים.

¹⁵ כך, למשל, הופצה פנייה נרגשת בשכונת מאה שערים, כי 285 מצביעים לא הצביעו. בעיתונות החרדית פורסמו כרוזים דומים.

¹⁶ על פעילות "נשות ג" ראה: ב"משפחה", גיליון 399, כ"ז אייר תשנ"ט, עמודים 34-6.

¹⁷ יתד נאמן, ה' סיוון תשנ"ט, עמוד 6.

על רקע זה הוקם מטה "עצמאי" שפעל לצד המרביצים ורוכז על ידי חסידי ברסלב, תלמידי "שובו בנים". ישיבה זו בראשות הרב אליעזר ברלנד מייצגת הופעה של חזרה בתשובה מקרב צעירים מזרחיים לתוך ישיבות קטנות המחברות מסורות ספרדיות בנוסח ישיבות המקובלים "נהר שלום" ו"בית אל" עם הגות נואו ברסלבית קיצונית.¹⁸ אופייה של ההגות הברסלבית והיעדרו של רבי ב"חסידות המתה" מקטינים את היסוד הפרטיקולריסטי ונותנים לה קסם מיוחד החוצה קווים עדתיים. תלמידי "שובו בנים" והישיבות הברסלביות היו זרוע של אגודת ישראל ושל מרביצי תורה לריכוזים של מצביעי ש"ס, והם עצמם מנו כמה אלפי מצביעים.

מאגר קולות נוסף שממנו גייס האגף האגודאי-חסידי תמיכה של כמה אלפי קולות הוא ריכוזי חב"ד. באופן מסורתי המתינו חסידי חב"ד להוראת הרבי אם להצביע ל"רשימה הדתית ביותר" או ל"רשימה הלאומית ביותר". מסכת יחסים היסטורית מסובכת עם אגודת ישראל ובעיקר מלחמת דעות עם הליטאים, נאמני הרב שך, הרחיקו וקירבו את חסידי חב"ד לאגודת ישראל חליפות, בהתאם לרקע של כל מערכת בחירות.¹⁹ בבחירות לכנסת ה-11 זכתה רשימת מורשה ברוב גדול מקולות חסידי חב"ד כיוון ששילבה את פא"י עם האגף הימני של הציונות הדתית. בבחירות 1988 קיבלה אגודת ישראל לאחר התפצלותה של דגל התורה הליטאית מתוכה את רוב הקולות של חסידי חב"ד, משום שהעילה לפילוג נכרכה גם ביחס של הליטאים לחסידות חב"ד ולרבי מליובאוויטש. בבחירות לכנסת ה-13 הצביעו רוב חסידי חב"ד עבור מפלגות ימין שלא עברו את אחוז החסימה ובעיקר עבור רשימת "גאולת ישראל" של הרב אליעזר מזרחי.

ההתקרבות אל הימין חרגה משיתוף אלקטוראלי, ובמהלך המאבק כנגד הסכמי אוסלו גויס כל כוחה הפוליטי והארגוני של חב"ד לפעולה חוץ פרלמנטרית. בבחירות לכנסת ה-14 מילא אחד מאגפי חב"ד במימון המיליוני יוסף גוטניק תפקיד מרכזי במערכת הבחירות לראשות הממשלה תחת הסיסמה "נתניהו טוב ליהודים". בבחירות לכנסת הצביעו רוב חסידי חב"ד לרשימת מולדת.²⁰

כשנערכו הבחירות לכנסת 1999- היו חסידי חב"ד נתונים בשבר תאולוגי עמוק לאחר מות הרבי והיווצרות קרע בין אגפים משיחיים קיצוניים לרוב שמרני. עם ראשית ההתמודדות עם הדיסוננס הכרוך במותו של הרב ניכרה בקרב המנהיגות של חב"ד שאיפה לניטרליות בבחירות לכנסת ואי התערבות סמלית בבחירות לראשות הממשלה. מנהיגי אגודת ישראל ניסו לגייס מצביעים מקרב חסידי חב"ד תוך העלמת עין של הליטאים, אנשי דגל התורה. לדעת מנהיגים ליטאיים, מהלך זה לא היה מתאפשר לו היה הרב שך בעמדת מנהיגות פעילה, והוא מסמן את סיומו של פרק במאבק תאולוגי בחברה החרדית. בשולי מערכת הבחירות

¹⁸ המושג נאו ברסלביות הושאל ממחקרו של פייקאז', מנדל פייקאז', חסידות ברסלב, מוסד ביאליק, ירושלים, 1995, פרק שמיני.

¹⁹ ראה: מנחם פרידמן, החברה החרדית, עמודים 162-174, אביעזר רביצקי, הקץ המגולה, עמודים 249-276.

²⁰ יוסף גוטניק, מכנה עצמו שליח הרבי לענייני שלמות הארץ, נחשב דמות קונטרברסלית בקרב חסידי חב"ד, הוא מחברו של ספר העושה פופולריזציה לדברי הרבי מליובאוויטש בנושא שלמות הארץ. יוסף גוטניק, שלמות הארץ, ישראל ואוסטרליה תשנ"ו. את ההצבעה לחב"ד ניתן לבדוד באמצעות התוצאות בכפר חב"ד ובמידה פחותה בריכוזים אחרים של חסידי חב"ד בצפת, בקריית-מלאכי ובירושלים.

ניסו קבוצות קטנות של חסידים משיחיסטיים להציע אופציה אסקפיסטית בדמות מבצע "בוחרים משיח" והפצת פתקי הצבעה עליהם כתוב "המלך המשיח". המבצע בחסות "מטה הגאולה" משקף ייאוש מן הפוליטיקה והמרתה בהתחייבות לקבלת עולו של המלך המשיח לקראת "שלמות הגילוי".²¹

מטות מיוחדים אחרים כוונו לטיפול בעולים חדשים, ומטה יש"ע עתיר המשאבים שזוהה עם מאיר פרוש כוון להשיג את קולות המתנחלים. במקביל נעזרה המפלגה במטות של חסידויות שונות, בארגוני תשובה ובגופים חינוכיים. המשימה של המארג המפלגתי הייתה ארגונית בעיקרה. זו פעולה שנשענת על תשתיות שבאמצעותן קל לגייס חברה בעלת רמת פוליטיזציה גבוהה ובעלת סדר יום דומה, הנמצאת בתחומים גאוגרפים מובהקים. מבחינה זו גידולה של החברה החרדית בולט יותר מבחינת הפריסה הגאוגרפית ופחות בדפוסי הפעולה. ריכוזי החברות החרדיות האשכנזיות בקריות הדתיות באשדוד, בחיפה ובנתניה עדיין דומות בהפעלה הפוליטית למרכזים בבני-ברק ובירושלים. הקריות החרדיות ששימשו פתרון למצוקת השיכון הצטרפו לאחר 1977 ליצירתן של מעין ערים חרדיות.²² ריכוזים אלו אמנם משקפים תחומים שונים של תרבות חרדית ישראלית חדשה, אולם הם עדיין מתייחסים אל המרכזים דרך קשרי משפחה ראשוניים, מערכות חינוך, צריכת תקשורת ותרבות דומה.²³ משום כך תקפים אותם דפוסים של פעולה פוליטית, בהבדלים מסוימים, גם בריכוזים החרדיים החדשים.

גורמים בעלי השפעה צולבת על גיוסה של החברה החרדית ועל עיצוב סדר היום שלה קשורים בפעולת העיתונות החרדית הבלתי מפלגתית. עיתונות זו, המקומונית והשבועונית, משפיעה על הלכי הרוח ברחוב החרדי האשכנזי באמצעות החדרת סגנון חדש הנבדל מזה של העיתונות המפלגתית או הממסדית. העיתונות החרדית החדשה משפיעה "מלמטה", מעצימה הלכי רוח לאומניים המצמצמים את כושר התמרון של המנהיגות, ובו בזמן מעוררת את הרחוב החרדי ותורמת לתחושת הגיוס. חלק מעיתונות זו ניסה מסיבות שונות לקדם את בחירתו של בנימין נתניהו.²⁴

²¹ כרוז "בוחרים משיח" הופץ בבתי כנסת באביב תשנ"ט.

²² חלק מריכוזי החרדים מחוץ לבני-ברק ולירושלים מקורם בעלייה מאורגנת של קבוצות חסידים בשנות ה-50 וה-60. חסידי צאנז בנתניה הם דוגמא ליצירת ריכוז מעין זה.

²³ על קריה חרדית של חסידי גור ראה: תמר אל אור, משכילות ובורות, עם עובד, תל אביב, 1992, עמודים 83-22. מחקר גאוגרפי משווה של רשויות מקומיות חרדיות ראה: יוסף שלהב, מנהל וממשל בעיר חרדית, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים, 1997, עמודים 78-73.

²⁴ שחר אילן, העצמה התחרות ומלחמות היהודים, ספר השנה של העיתונאים 1993, עמוד 125. אמנון לוי, העיתונות החרדית והחברה החילונית בישראל, בתוך: ליבמן, י. (עורך), לחיות ביחד, כתר, ירושלים, 1990, עמודים 53-30.

סדר היום של החברה החרדית ומערכת הבחירות

החברה החרדית האשכנזית מצויה בעיצומו של משבר "חברת הלומדים". משבר זה מוגדר לפעמים במונחים רכים של התפוגגות הלכידות החברתית, ובהקשרים אחרים במונח קשה יותר: קריסה. על פי ההסבר של מנחם פרידמן, התגבשה חברת הלומדים כחברה חרדית ישראלית בתהליך היסטורי שהחל בשנות השלושים ונמשך לתוך שנות ה-80 של המאה העשרים. חברה זו נבנתה סביב אתוס דתי של חומרא. במידה רבה זו הייתה מהפכה, כיוון שהתפיסה שלפיה החומרא היא אתגר לצדיקים, בחזקת "מידת פרישותו לעצמו", הוחלפה בתפיסת החומרא כמנגנון של פיקוח חברתי וכנורמה מחייבת.²⁵

במקביל לעיקרון דתי של חומרות נוצרה דמות מופת: תלמידי חכמים שמייצגים את הקרבה אל המקורות ההלכתיים והפסיקתיים שעליהם נשענת החברה. הרעיון של חברת לומדים החליף תפיסה מוקדמת שלפיה הקהילה היהודית ממלאת פונקציות פוליטיות, חינוכיות ודתיות באמצעות אליטה למדנית מצומצמת המקרינה על שאר החברה. הגישה שלפיה חברה שלמה תישען על למדנות כדרך חיים נוצרה בהקשר היסטורי של משבר תאולוגי וחברתי בעקבות השואה.

האתוס של חומרא וחברת לומדים אפשר את הצגת החברה החרדית הישראלית כשריד אחרון, שארית פלטה, המצויה בנקודה קריטית של ההיסטוריה היהודית.²⁶

אתוס זה שימש מכשיר עיקרי להתמודדות עם השואה כיוון שהוא העביר את הדין בלקחי השואה משאלות הנוגעות בדיעבד לצדקת האל לשאלות של חובות המאמין באורינטציה עתידית. העיקרון של חברת הלומדים קיפל בתוכו הנחה סמויה, שלפיה מתקיימת חלוקת עבודה בין המדינה הציונית המופקדת על ביטחון פיזי לבין החברה החרדית הדואגת לחוסן הרוחני של העם היהודי. אבחנה זו, שלא הודו בה ולו במקצת, סייעה להמשיך להיאבק בחריפות בציונות, בבנייה של חברה יהודית חדשה, ואף לפתח כלפיה עמדה מניפולטיבית ואינסטרומנטלית בצידוק של "להציל יקר מזולל".

²⁵ מנחם פרידמן, החברה החרדית, עמודים 87-80.

²⁶ לקשר שבין פרשנות היסטורית של השואה לשיקום החברה החרדית ראה: אליעזר שבייד, בין חורבן לישועה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1994, עמודים 233-234.

נוסף על תשתית תאולוגית נזקקה חברת הלומדים לחישוקים סוציולוגיים שיבטיחו את קיומה. במסגרת זו הונחל האתוס של חברת הלומדים גם לתלמידות בית יעקב שהגדירו את תפקידן כיצירת הסביבה החינוכית לכינונה של דרך החיים החדשה. אל החישוקים הפנימיים נתווספו הסדרים שהבטיחו את ההתבדלות משאר החברה הישראלית בדמות האוטונומיה של זרם החינוך העצמאי, הסדר דחיית השירות לבחורי ישיבות וקביעת המרחב האקולוגי של החברה החרדית כמרחב מקודש.²⁷

העיקרון התאולוגי של חברת הלומדים והחישוקים הסוציולוגיים המחזקים אותו התאפשרו מתוך בניין מערכת כלכלית נתמכת הנשענת על יבוא הון. יבוא ההון הוולנטרי לפני קום המדינה נשען על הפילנטרופיה היהודית ועל כספי הג'וינט. התרומה הייתה ביטוי לשאיפה לשמור על ההמשכיות של למדנות יהודית לאחר השואה. המשאבים המצומצמים שעמדו לרשות מערכת החינוך החרדי הביאו אותה אל עברי פי פחת וגרמו לקריסה של זרם החינוך של אגודת ישראל שלא תוקצב על ידי המוסדות הלאומיים. לאחר הקמת המדינה וחקיקת חוק חינוך חובה ב-1949 החלו מוסדות החינוך של אגודת ישראל להיות מתוקצבים באמצעים ממלכתיים. ריבוי העוסקים בהוראה בחברה החרדית הביא להזרמת משאבים בהיקפים גדולים מאשר בעבר. יתר על כן, הישיבה בקואליציה של מפא"י פתחה אפשרויות לתעסוקה במסגרת משרדי הממשלה שבשליטת החזית הדתית.

כינונו של משרד הדתות סימן מקור נוסף למשאבים בטווח הארוך שהופנו ישירות לתקצוב ישיבות ולתמיכות באברכים ובתלמידים.²⁸ לצד התמיכה הישירה בעולם הישיבות אפשרו הקמתן של מועצות דתיות ומנגנוני כשרות מסלול תעסוקתי לרבים מתלמידי הישיבות השחורות. הפרדוקס של תעסוקה חרדית ברבנות הציונית ובמשרד הדתות תוארה בחברה החרדית כהכרח בל יגונה. הייתה זו מסורת שראשיתה עוד בשנותיה הראשונות של הרבנות הראשית, כאשר הרב צבי פסח פרנק, רבה של ירושלים, ביטא יחס אינסטרומנטלי ומסתייג כלפי אותה רבנות שאליה השתייך.²⁹

יחד עם זאת עיקר התמיכה בחברת הלומדים מקורו בהתפתחות של מדינת הרווחה הישראלית כמערכת אוניברסלית. הישענות החרדים על מדינת הרווחה הייתה ברובה תוצאה של מדיניות כללית שכוונה לכיסוי העולה החדש מהעריסה ועד הקבר, אך חלק מהחקיקה בנושא קצבאות שונות כוון להגדיל את הילודה הדתית-חרדית כמשקל נגד לריבוי הטבעי של הערבים.³⁰

²⁷ יוסף שלהב, מנחם פרידמן, התפשטות תוך הסתגרות, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1985, עמודים 11-12. יוסף שלהב, עיירה בכרך, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1991, עמודים 33-40.

²⁸ לתיאור אוטוביוגרפי של מי שניצב בצמתים המוסדיים ותרם לעיצובה של חברת הלומדים, ראה: זרח ורהפטיג, חמישים שנה ושנה, יד שפירא, ירושלים, תשנ"ח, עמודים 132-162.

²⁹ מנחם פרידמן, חברה ודת – האורטודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, יד בן צבי, ירושלים, תשמ"ח, פרק חמש עשרה.

³⁰ ורהפטיג, שם, עמוד 133-4.

מתוך המארג התאולוגי-חברתי והכלכלי הפכה חברת הלומדים סיפור הצלחה שכונה בפייהם "ל'נס" ותואר כעוף החול הקם מתוך האפר של השואה. אולם בתוך ההצלחה של דגם ה"התפשטות תוך הסתגרות" מקופלת סתירה, שמפניה הזהיר פרידמן בנייתו מעין מרכסיסטי. סתירה זו נשענה על תחזית שלפיה חברה נתמכת כלכלית ההולכת וגדלה סופה לקרוס מבפנים.³¹

מימוש תחזית זו התעכב מספר שנים עקב התאמות של חברת הלומדים למציאות משתנה באמצעות עבודת נשים, שותפות קואליציונית, יצירת שוק חרדי פנימי, ניצול יתרונות לגודל ומיצוי הון ונכסים משפחתיים. התחזית הפסימית החלה להתגשם בשנות התשעים של המאה העשרים. שנות התשעים מסמנות את ההתפוגגות שבעקבותיה מתעצבת החברה החרדית הישראלית מחדש. הגורם הכלכלי שקבע את התזמון של שינוי חברת הלומדים כרוך בהפיכתה של התמיכה בחברת הלומדים מטרדה מיקרו כלכלית למעמסה מאקרו כלכלית. כינונה של ועדת נאמן, שפע התכניות הממשלתיות להכשרה מקצועית לחרדים, העניין של המגזר השלישי בחברה החרדית וחדירתם של מנגנוני סיוע לא דתיים לקהילות חרדיות משקפים תהליך זה.³²

לצד חוסר היכולת של המדינה להמשיך ולסבסד את חברת הלומדים במונחים כלכליים, השתנתה מערכת היחסים של החרדים עם הרוב החילוני. חלקים גדולים בציבור החילוני טענו כי ההישענות של חברת הלומדים על מנגנוני הרווחה ועל תמיכות שונות, בשעה שחלקים גדולים בחברה זו מצויים עקרונית מחוץ לשוק העבודה, אינה צודקת. התפיסה של אי צדק במונחי חובות וזכויות מבחינה כלכלית השתלבה בעמדות אנטי חרדיות מסורתיות הנובעות מביקורת על הגישה האינסטרומנטלית של החרדים כלפי המדינה וסמליה. במישור של השיח הציבורי התנקז חלק גדול מהעימות לנושא השירות הצבאי והסדרי הפטור והדחייה מהם נהנים תלמידי ישיבות.³³

לצד הגורמים המבניים והחיצוניים השתנתה חברת הלומדים מבפנים. עקרון ההתבדלות נשחק בעיקר משום הזמן שחלף והקהה את הוויכוחים ההיסטוריים עם הציונות והפך אותם לטעונים פחות. תוצאות מלחמת ששת הימים וגל הסולידריות עם החברה הכללית שסחף את החברה החרדית שאירו חותם עמוק והסירו בלמים מפני עמדות לאומניות. עמדות אלו, הפוסחות על השאלה הציונית ותומכות בכוח יהודי היו למורת רוחה של המנהיגות הדתית שחשבה בקטיגוריות של ביקורת כלפי תפיסה של "כוחי ועוצם ידי". הלאומנות החרדית הצטרפה להשפעה הגוברת של סוכני שינוי, ובתוכם האישה החרדית, החוזרים בתשובה, העולים החרדים האנגלוסכסים והתגבשות החרדיות המזרחית בש"ס. גורמים אלו עיצבו תרבות פנאי חדשה, החדירו נורמות חדשות ואף הקרינו על הכלים התאולוגיים שבאמצעותם

³¹ פרידמן, החברה החרדית, עמודים 191-2.

³² ראה: מומי דהן, האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1998, כרך א', עמודים 33-7; כרך ב', עמודים 28-7.

³³ ראה: יוסף דן, החרדיות המשתררת תוצר ישראל החילונית, אלפיים (15): 234-42.

התמודדה ההנהגה הדתית עם השינויים בחברה החרדית. בתנאים שנוצרו הפך אתגר השליטה והפיקוח למסובך.

מערכת הבחירות של 1999 מצאה את החברה החרדית שרויה באי ביטחון גובר עקב התחושה שההיגיון הכלכלי-חברתי שקיים את חברת הלומדים עומד בפני קריסה. הסימנים המדאיגים התבטאו לא רק בשיעורים הגבוהים של החרדים באוכלוסייה הענייה בישראל, אלא גם בצעדים ובהכרזות של גורמים שונים שלפיהם המדיניות כלפי החרדים תשתנה. האיום על העקרונות שעליהן נוסדה והתבססה חברת הלומדים נע לאורך חזית כלכלית, חינוכית וחברתית רחבה. על סדר יומה של החברה הישראלית עלו ביתר שאת נושאים של הכשרה מקצועית לחרדים, פיקוח על הזרם העצמאי וגיוס בחורי ישיבות.³⁴

הביטחון העצמי של החברה החרדית נפגע לא רק מהאיומים החיצוניים. הקושי הניכר לקיים את חברת הלומדים הוליד מספר תגובות פנימיות מנוגדות. בשולי החברה החרדית ניכרו הופעות של סטייה חברתית ושב"בניקים בהיקפים גדולים. ההתפרקות החברתית באה לידי ביטוי בהיסמכות הולכת וגוברת על שירותי רווחה עירוניים וממלכתיים ואף בכניסתם של ארגונים וולונטריים, כלל ישראלים, ופרקטיקות של עבודה סוציאלית לשולי החברה החרדית. רוב מניינה של החברה החרדית שאף להתאים את עצמו לעולם משתנה באמצעות שוק העבודה. שפע ההכשרות המקצועיות פרטיות, ציבוריות וממשלתיות שהוצעו לחרדים משקפות ביקוש להזדמנות להיחלץ ממעגלי העוני הכרוכים בהשתייכות לחברת הלומדים. במקביל החלו ניצנים של רפורמה במערכת החינוך החרדי לקראת הכשרה במדעים המדויקים והיענות חיוורת לדרישה "מלמטה" לאפיקי השכלה גבוהה.

הלכי הרוח הפסימיים הכלליים התמקדו בשתי סוגיות קונקרטיות שהעסיקו את החברה החרדית בחודשים שלפני הבחירות: הגיוס לנח"ל החרדי והעימות על מעמדו של בית המשפט העליון. נושא הנח"ל החרדי השתלב בבחירות משום פסיקת הבג"צ שלפיה ההסדר הקיים לדחיית שירות תלמידי הישיבות התרוקן מההיגיון שהצדיק את קיומו ומשום שמועמד "ישראל אחת", אהוד ברק, התחייב בפומבי לפעול לגיוסם של בחורי הישיבות.³⁵ כרוזים שהופצו בריכוזי החרדים בירושלים העמידו את נושא הגיוס במרכז בשלב הראשון של מערכת הבחירות. בכרוז תחת הכותרת "הפעם לא משחקים באש" הוצג הגיוס "כגזרה שכבר נגזרה" ושרק יהדות התורה יכולה להציל ממנה. מתנגדי המפלגה, ממקורבי העדה החרדית, הפיצו כרוז נגדי שבו תוארה "ממשלת רביץ – נתניהו" כמי שהופכת את בני הישיבות ל"חללי

³⁴ בנושא בחורי הישיבות עמדה תלויה הכרעת הבג"צ שבעקבותיה הוקמה ועדת טל. ועדת נאמן עסקה בכניסתם של חרדים לשוק העבודה, ובמשרד החינוך התנהלו גישושים לקראת רפורמה. במגזר השלישי נעשו מאמצים מצד גופים, כמו מכון ירושלים להתמודד עם צורכי האוכלוסייה החרדית. קרן קר"ב החלה תכנית לחינוך מדעי בזרם העצמאי. מוסדות פרטיים שהציעו בגרות אקסטרניט פרסמו בעיתונות החרדית על אף שצעד כזה היה בלתי אפשרי תחת מנהיגותו של הרב שך. ניסיונות לגבש חינוך גבוה טכנולוגי חרדי הצטרפו לפעולות של מוסדות, כמו מכון לב.

³⁵ לסקירה בנושא, ראה: שחר אילן, דחיית גיוס של בחורי ישיבות, מכון פלורסהיימר, ירושלים, 1999, עמודים 5-20.

קרב". בהפניה לפעולת הנח"ל החרדי הוסיפו מחברי הכרוז האנונימי כי 180 בחורים כבר התגייסו מעת שאגודת ישראל הצטרפה לממשלת נתניהו.³⁶

הנח"ל החרדי הוא מסגרת ניסויית של הצבא ושל חוגים פחות שמרנים בעולם הישיבות. המחנכים החרדים טוענים כי נוער חרדי מנותק הנפלט מן הישיבות לרחוב החילוני מהווה איום על החברה החרדית. לטענתם, בניגוד לעבר, דווקא הצבא מסוגל לתת לאותו נוער מסגרת מובנית ולמנוע את המשך ההידרדרות. שירות בנח"ל החרדי מחלץ, לכאורה, את תלמיד הישיבה הנפלט ממלכוד. המלכוד נובע מכך שעם היציאה מהישיבה לשוק העבודה יידרש החרד ראשית להשלים שירות צבאי. מערכת הביטחון, ובעיקר הדרג הפוליטי, היו מעוניינים בפרוייקט כיוון שהוא יצר במישור הסמלי תחושה ששאלת גיוס בחורי הישיבות עשויה למצוא את פתרונה. מסיבה זו השקיע הצבא מאמץ גדול ביצירת תנאי חממה למגויסי הנח"ל החרדי כך שלא יתקלו בחיילות, ייהנו מכשרות מיוחדת וילמדו במהלך הטירונות לימודי קודש ומקצוע. צה"ל אף הצהיר כי הפרוייקט מכוון לתלמידי ישיבות שנפלטו ולא למי שתורתם אומנותם.³⁷

הרבנים והפוליטיקאים שתמכו בגיוס וקידמו אותו נהנו מהסכמה שבשתיקה של גדולי הפוסקים החרדים: אהרון לייב שטיינמן והרב יוסף שלום אלישיב. מאחורי הגיוס לנח"ל החרדי מסתתרת תקווה של המנהיגות הפוליטית שהנח"ל החרדי יצמצם את הלחצים לגיוס גורף של בחורי הישיבות, אולם משהביעו ראשי ישיבות ליטאיות התנגדות נחרצת לנח"ל החרדי הפכה ההסכמה שבשתיקה לאמביבלנטיות לא נוחה. מתנגדי הנח"ל החרדי חוששים בעיקר מפני כרסום בעיקרון של חברת הלומדים. בגילוי דעת שפורסם בתגובה לאופן הצגת הפרוייקט בעיתונות החרדית, הכריזו כמה ראשי ישיבות:

באנו לזעוק ולהרים קול מר על סילוף יסודי התורה שקיבלנו מנותן התורה במעמד הר סיני. ראינו שם (בעיתונות נ.ה.) ביטויים אשר קרעו על קרע יש לעשות עליהם, דברי הסתה ורדיפה נגד הישיבות הקדושות וצורת החינוך שקיבלנו מרבנותינו ע"י אנשים אשר לא מכירים מקומם ולוקחים על עצמם אחריות כמחנכי הדור ח"ו.

אותם הצעירים הפורקים מעליהם עול תורה וחפצים לעזוב דרך הישיבות, הרי השורש לזה הוא כי ים התאוות וההפקרות שולט עליהם, הדרך להחזירם היא על ידי קירוב ועידוד תמידי, כדי שיוכלו לעמוד כנגד הפיתויים העומדים להם למכשול. אבל הכרזתם של אלו האנשים שהישיבות הקדושות אינם מקום של פתרון ודרך הצלחה לכל תלמיד או "שדורשים בשיבות מבחור מעבר ליכולתו" הרי זה שקר וכפירה ביסודי האמונה. כי הרי כל בן ישראל נצטווה בלימוד התורה אלא שצריך ללמוד ולבקש רחמים כמבואר בגמ' נדה ע' יעו"ש, אוי לעיניים שכן רואות ואוי לאזניים שכן שומעות, שמסגרת הצבא הוא הפתרון

³⁶ כרוז שהופץ בשכונות צפון ירושלים יומיים לפני הבחירות.

³⁷ מחזור ראשון של הנח"ל החרדי גויס והחל טירונות בראשית 1999.

המוצלח ביותר כדי להעמיד בע"ב חשובים ויראי שמיים כפי שהיו מקדמת דנא בקהילות ישראל.³⁸

בפרסומים נגד הנח"ל החרדי בולטים מספר סוגי טיעונים. הטיעון התאולוגי יוצא נגד השעטנז בטכס ההשבעה של היחידה המכוון ליצור שינוי ערכים לקראת "ציונות עם כיפה שחורה". ביטוי ציורי לביקורת זו ניתן למצוא בניתוח צילום מתוך השבעת החיילים. בתמונה אח גדול ואחיו הקטן - "ילד חמוד עטור בפיאות עם מבט טהור של תשב"ר בעיניו, שאחד החיילים מנמיך לו את הנשק. הילד "מלטף את הרובה בערגה ובהערצה דוגמאת הילדים השולחים ידיהם לספר התורה בהוצאתו מהארון או בשמחת תורה".³⁹ החשש משינוי ערכי משולב בחשש מהשפעה שלילית על תלמידי הישיבות המתמודדים מדי יום עם יצר הרע. חלק מאותם תלמידים עלולים להתפתות "לאופציה של תורה וצבא" במסגרת "המכונה חרדית" ונתפשת כלגיטימית.

תומכי הגיוס הגיבו בפרסום כרזות בשם "ועד הורים של מגויסי הנח"ל החרדי". בכרזות הם טענו שפעלו באישור גדולי התורה, תיארו את השינוי הגדול בהתנהגות ילדיהם וציינו כי החיילים "התחזקו ביהדותם" בזכות שיעורי תורה של רבנים.

העמדה הביקורתית נגד הנח"ל החרדי מעידה על קונפליקט עקרוני בין מתנגדי הגיוס לבין תומכיו אך גם על חרדה מפני ההקשר הפוליטי המידי:

"שלוחי דרבנן אנן, והוטלה על שכמנו המלאכה לפזר ערפילים שנוצרו בשנה האחרונה בעת הניסיונות להחדיר בחשאי רעיונות פשרה והסדרים חדשים על רקע גזירת גיוס בני הישיבות".⁴⁰

ההחלטה של מועצת גדולי התורה להורות לנציגי יהדות התורה שלא לנהל כל משא ומתן קואליציוני בנושא מסלולי הגיוס לאחר ניצחוננו של אהוד ברק מקורה במאבק הפנימי סביב הקמת היחידה.

שאלת הנח"ל החרדי מהווה אתגר "מודרניסטי" למנהיגות השמרנית. לעומתה המאבק כנגד בג"צ מסמן את המאמץ לגדור מחדש את חומותיה של החברה החרדית. חודשיים וחצי לפני הבחירות הפגינו מאות אלפים כנגד בית המשפט העליון. ההפגנה, שתוארה כעצרת תפילה, הראתה את כוח ההתגייסות של החברה החרדית והצטיירה כאיום על הלגיטימציה של המערכת המשפטית. העילה להפגנה ההמונית הייתה מספר פסיקות של בג"צ בנושא המועצות הדתיות, מעמד הרפורמים, גיוס בחורי ישיבות והיתר לעבודה בשבתות, אולם היא נבעה גם מהתחושה שהחרדים אינם זוכים להתייחסות הוגנת במערכת המשפטית. המעצר

³⁸ הכרזת הופץ בעשרות אלפי עותקים ברחובות בני-ברק וירושלים ופורסם על לוחות מודעות בסמוך לתעמולת הבחירות.

³⁹ במערכה, ביטאון עולם התורה 1, עמוד 8.

⁴⁰ שם.

של שמואל קורנבליט, מי שהשתתף בהרס דירת מיסיונריות בלב שכונת גאולה,⁴¹ והתבטאות של שופט בית משפט השלום שלפיה מערכת המשפט מותקפת על ידי "כינים" הולידו זעם שניכר היטב ברחוב ובעיתונות החרדית.

נוסף על העילות המיידיות משקפת ההפגנה תגובה חרדית חריפה ל"מהפכה החוקתית" שהם רואים בה מאמץ חילוני ליברלי לכפות על החברה הישראלית ערכים "מלמעלה".⁴² ראשיתה של תגובה זו סמוך לקבלתם של חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק. חוקים אלו במהותם ובהיגיון הכולל ששיקפו הקטינו מאוד את התחום העמום שבתוכו יכלו החרדים להישאר אמביבלנטיים כלפי המערכת המשפטית. "השיח המהפכני" שליווה את חקיקת חוקי יסוד גרם לרתיעה גדולה אצל החרדים דווקא בשעה שתהליכים חברתיים וכלכליים פתחו אותם לחברה הישראלית.

בתגובה לאחת מפסיקות בג"צ התריס פובליציסט חרדי חשוב ב"המודיע" בפני "כוחות השחור" השואפים למדינה נכרית ככל הגויים:

אחרתם, רבותי, את הרכבת! המדינה הגויית הזאת, אשר באמת גויית הייתה ביום הקמתה התייחדה בינתיים! על אפכם וחמתכם! היהדות המזויפת שביקשתם אתם אז להעטות עליה כמשה וקמלה מבלי להותיר אחריה לא נטף ולא כתף, לא עלעל ולא זלזל אבל תחתייה קמה וגם ניצבה, כפורחת עלתה ניצה והשתרגה זיקה יהודית כנה ואמיתית אפילו בקרב הרחוקים, התינוקות שנשבו. היום הזה, שוב לא יועיל לכם לקום ולהכריז על המדינה הזו כי גויית היא! אפילו התזת מי כמרים מרים ומאריים לא יצליחו להשיבה לגויותה.⁴³

השמרנים בחברה החרדית, בהנהגת האדמו"ר מגור הפכו את המאבק בבית המשפט העליון לאמצעי לגיבוש החברה החרדית סביב אויב חיצוני. בעיני חוגים אלו נועדה ההפגנה לחולל את אותו שינוי שחוללו ההפגנות הגדולות נגד גיוס נשים בקיץ 1952. ההתגייסות של החברה החרדית התרחשה אז לאחר סדרה של משברים בנושא החינוך במחנות העולים, קדושת השבת וכשרות. על רקע זה גייס החזון אי"ש את החברה החרדית למאבק שהוגדר על ידי

⁴¹ מעניין לציין כי המונח שבית המשפט תיאר בו את הקרבנות נשען על התיאור הסטרילי "נוצריות". בעיתונות החילונית כונה האירוע "פוגרום בדירת הנוצריות", אך כל מי ששהה במקום בזמן ההתפרעות הבין לפי מאות החוברות שהוצאו מן הדירה שמדובר בפעולה מיסיונרית מובהקת במרחק שני בתים מכיכר השבת. אחד מביטויי אי הנחת ממעצר קורנבליט וחבריו היה כרוזת תמיכה ב"אסירי ציון" שהונפו בהפגנה.

⁴² להסבר ולתיאור הבעייתיות בשיח המהפכני של "המהפכה החוקתית" ראה: רות גביון, המהפכה החוקתית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, 1998, עמודים 110-125. גביון עומדת על אופן קבלת חוקי היסוד מבחינה "אסתטית", כאשר מרכיבים מסוימים של החוקים נתקבלו בהליך בעייתי בהסגת גבול של הרשות השופטת לתוך הכנסת. בעיני החרדים מדובר בחוקים ש"נגנבו". המיתוס החרדי מתאר את חוקי היסוד כחוקים שנתקבלו כאשר חבר הכנסת חרדי יצא לשירותים.

⁴³ מרדכי גרליץ, להוציא את דת ישראל מחוץ לחוק, "המודיע" 18.2.94.

אחדים במונחי "ייהרג ובל יעבור".⁴⁴ החזון אי"ש שאף לשרטט מחדש את גבולות ההתבדלות החרדית מן המדינה ומהחברה הישראלית הצעירה. בביוגרפיה חרדית הוא מתואר כמי ששואף להשיג זכויות משפטיות למיעוט החרדי:

"אם נצליח לשבץ תקנה כזאת (הגנה למיעוט החרדי נה) בקודקס האנגלי, הרי שתקום המדינה וע"פ רוב יחקו בה את כל חוקי הגויים שקדמו, יאמצו אף חוק זה ותישמר אוטונומיה מסויימת לשומרי תורה".⁴⁵

רמז לכוונתו של החזון אי"ש לנצל את משבר הגיוס לחיזוק ההתבדלות של החברה החרדית יש בתיאור פגישה עם הרבי מסאטמר שבמהלכה הכריז החזון אי"ש כי "יותר משאני מתיירא מפני גזירות חוששני פן תערב המדינה לחיכם של שומרי תורה". ולאחר שנשאל על ידי הרבי אם, לפיכך, אין לברוח מיישוב כזה למערות ולמדבריות, השיב החזון אי"ש, כי "הישיבות הקדושות המה המערות והמדבריות של תקופתנו".⁴⁶

ההפגנות של שנות החמישים נתפסו על ידי השמרנים כתקדים שיש לחזור ולהעזר בו כעבור ארבעים שנה למרות ההבדלים בהקשר. כוונה זו התבססה על רציפות בתודעה הפוליטית וההיסטורית ועל המשכיות פרסונלית. את ההפגנה הגדולה נגד בג"צ ארגן מנחם פרוש שהשתתף גם בניהול המערכה נגד הגיוס בשנות החמישים. כאשר נשאל בעיתונות החרדית על סגירת המעגל השיב פרוש כי "זו המשכה של אותה הפגנה. חדש ימינו כקדם. גם בהפגנה הראשונה שארגנתי השתתפו כל הקצוות ביהדות הנאמנה. בשעתו עמדו בהפגנה הרב צבי יהודה קוק זצ"ל לצידו של הרב עמרם בלוי וכל גדולי ישראל ובראשם האדמו"ר הקדוש מגור זצוק"ל. גם הפעם הלכנו על אותה שיטה "יחד שבטי ישראל" ביחד עם גדולי וצדיקי הדור".⁴⁷

בתום ההפגנה הייתה החברה החרדית באופוריה, והדבר ניכר במינוחים שבהם תוארה ההפגנה: "קידוש השם" מול "גזירות השמד". העברת השיח של הפשקווילים לעיתונות החרדית הצטרפה לליטורגיקה הפוליטית החרדית.⁴⁸ ויצרה תחושת ביטחון זמנית. אחד מביטויי הקיצוניים של ביטחון זה מופיע במאמר שעורר עניין רב ברחוב החרדי:

ביום ראשון פרשת תרומה, כ"ח בשבט שנת חמשת אלפים לבריאת העולם, התכנסנו פה בשערי העיר ירושלים וייסדנו את מדינת ההלכה, כך, בעצם

⁴⁴ לגרסא חרדית ראה: אהרון סורסקי, האי"ש וחזונו, יד החזון אי"ש, בני-ברק, תשד"מ, עמודים רחצ-שב. ראה גם: מנחם פרידמן, החברה החרדית, עמודים 59-61.

⁴⁵ האי"ש וחזונו, עמוד רצ"ה.

⁴⁶ שם.

⁴⁷ בקהילה, ג' אדר תשנ"ט עמוד 12. יש לציין, כי בניגוד לשנות החמישים לא הצטרפה העדה החרדית במאורגן למחאה על פי הוראת הבד"צ של העדה. גורמים בעדה החרדית אף פרסמו כרוז, ולפיו ההפגנה היא "מסע הסתה לסחוב את המוני הציבור החרדי לקלחת הבחירות המתקרבות ולזרות חול בעיני הציבור". ראה: כרוז נאמני העדה: "אל תלכו שולל".

⁴⁸ ההפגנה, שלעתים כונתה עצרת תפילה, נפתחה בתפילה שלאחריה נאמרו פרקי תהילים מיוחדים. לאחר מכן נערך מעמד קבלת עול מלכות שמיים שבסיומו תקעו בשופרות. בתום המרכיב הדתי בטכס לא נישאו נאומים, אלא הוקראו החלטות העצרת.

הכריזו כחמש מאות אלף יהודים חרדים, אנשי הלכה כמניין יוצאי מצרים. על הבמה ישיבה, בעצם, המועצה המכוננת של מדינת ההלכה העתידית, גדולי ומאורי הדור...

לית מאן דפליג שהיצור הקיקיוני - מדינת ישראל בצורתה הנוכחית האנטישמית, הברברית, כלפי אוכלוסיותיה החלשות והמובילה בעולם הפשיעה הגוברת ביחס לגודלה קורסת, ובאין חזון יפרע עם, ולכן הפתרון היחיד הוא הנהגת מדינת ההלכה שאת אבן פינתה ירינו בתחילת שבוע זה. בניין הכנסת... יאוכלס א"ה בימים לא רחוקים, באדמיניסטרציה יעילה, דינמית, ישרת צדק ויראת ה' כיאה למדינה מודרנית של שנות האלפיים. שלטון החשכה הציוני של המאה האחרונה ימוג כעלה נידף, כחלום יעוף, והעיקר אולמות בית הדין העליון יטואטא מאלה היושבים בהם, ואת מקומם יתפשו א"ה בקרוב בימינו סנהדרין גדולה וקטנה. יש מקום לכולם. האולמות כאמור רחבים, מוארים ומאווררים. אין אלו דמיונות וחלומות שווא.⁴⁹

סוג תגובות זה חרג באקטיביזם הדתי שלו מכוונת השמרנים, והוא מזכיר במידת מה את הסגנון שאפיין תופעות כמו "ברית קנאים" בשנות החמישים.⁵⁰ יחד עם זאת הוא משקף את התסכול הגדול בחברה החרדית ואת תחושת האיום נוכח השינויים החברתיים והפוליטיים של שנות התשעים. המהפכה החוקתית הקצינה את המתח בקרב החרדים בין ההכרח להתערות בחברה הכללית לבין אתוס ההתבדלות. ההקצנה מבחינת מגמת ההתערות קשורה לתפיסתם את בג"צ כמוסד ליברלי חילוני מיליטנטי, השואף לעצב את פני החברה. מבחינת השמירה על אתוס ההתבדלות, העצימו פסיקות הבג"צ בנושא תקצוב וגיוס בחורי בישיבות את חששות הציבור החרדי. שלושה חודשים לפני הבחירות הצטייר בקרב המנהיגות הפוליטית והדתית של החברה החרדית הרושם כי המהפכה החוקתית ובית המשפט העליון יהיו הנושאים שעליהם תיסוב מערכת הבחירות.

מערכת הבחירות הכלל ישראלית

בסדר היום הרחב של החברה החרדית בתקופה שלפני הבחירות נמהלה תופעה מאיימת, מפלגת שינוי, שהוקמה סמוך לבחירות. שינוי נתפסה בחברה החרדית כמפלגת שנאה השוברת את המסגרת הרגילה שבה התנהלה הפוליטיקה של יחסי דת חברה ומדינה בישראל. תגובה קיצונית למתקפה של השמאל ושל שינוי נגד החרדים ניכרת במאמר של מרדכי גרליץ בעיתון "המודיע" ביטאונה של אגודת ישראל:

⁴⁹ בקהילה, ג' באדר תשנ"ט.

⁵⁰ ברית קנאים היא מחתרת מעין פונדמנטליסטית שנוצרה בקרב צא"י (צעירי אגודת ישראל) ותלמידי מספר ישיבות בתוכן פורת יוסף. המחתרת הפכה ממוסדת סביב המאבק על גיוס בנות, וחבריה הבולטים: שלמה לורנץ, אליהו רפול ומרדכי אליהו נעצרו על ידי שירות הביטחון הכללי. המנהיגות הדתית, ובעיקר החזון א"ש, סלדו ממעשיה של המחתרת וראו בה קלקול ציוני.

כל הישראלים הולכים לקלפי באורח חופשי ועצמאי ובלי שפרגולים ואלות של ז'נדרמים עוינים יתנוססו מעל לראשיהם ומבלי ששקצים מוסתים ואספסוף נבער יידו בהם אבנים ויצעקו אחריהם: ז"ד. היהדות החרדית הולכת אל הבחירות כרדופת מגלבים. היא נהדפת אל הבחירות כשיירה של יהודים גולים. מאחוריה משתרך אספסוף משולהב בראשותם של אי אלו מנהיגי חבורות רחוב מסוכנות המלווים את היהודים בקריאות בוז וגנאי אשר הז'ד המסורתית מחוויר לעומתם.⁵¹

תחושת הנרדפות לא הייתה נחלתם של הפובליציסטים החרדיים בלבד. באסיפת בחירות באופקים רמז ח"כ אברהם רביץ על צדקתם של החוגים השמרניים שהיטיבו לחזות את אופייה התוקפני של הציונות:

חסד גדול עשה עמנו הקב"ה שאנו נמצאים בתקופה של גילוי וביורור כל המצב שנתהווה כאן בארץ ישראל, דברים רבים שהיו נסתרים במשך שנים מאז הציונות ומאוחר יותר מאז קום המדינה הולכים ומתגלים עתה, ורק עיניהם המבחינות למרחוק של גדולי התורה שידעו להבחין ולומר בימים קודמים דברים שנראו מפליגים ואילו עתה התגלו והתבררו דברים מזעזעים שאצל רבים הייתה אמת נסתרת. במערכת בחירות נוהגים תמיד להקציץ את הדברים, אבל צריכים לאמר את האמת כמו שהיא: כבר חוותי כמה מערכות בחירות, אך הופתעתי כיצד נפלה עלינו פצצה אטומית בבת אחת, מה קרה ומדוע זה החסד שעשה עמנו הקב"ה.⁵²

תשובה לשאלה של רביץ ניתנת על ידי משא של הפוסק, אחד משני מנהיגי הליטאים, הרב אהרון לייב שטיינמן. המשא שעולה בחשיבותו על התבטאויות אחרות מכוון למשמעות התאולוגית של ה"קטגוריה" החילונית ושואף לגדור את המשמעות של תחושת הנרדפות פנימה:

לדאבוננו כל אחד יודע איך שברחוב היום יש הסתה נגד תורה ונגד בני תורה, נגד תלמידי חכמים נגד שומר תורה ומצוות. זה לא היה נורא כל כך כמו שעשיו כן שמכל הצדדים כל העולם מכל צד שומעים הסתה, הסתה נגד יהודים שומרי מצוות, למה זה? אם רואים את זה סימן שהחסרון הוא התרשלות.⁵³

גישות פוליטיות יותר נטו להסביר את המאבק בחרדים במונחי חשש חילוני מגידולה של החברה החרדית. לעתים הוגדר המאבק נגד החרדים כמאמץ לפרק את היסודות של חברת הלומדים באמצעים של "גזרות רוחניות וגזרות גשמיות". היה זה תרגום של התעמולה

⁵¹ "המודיע", א' סיוון תשנ"ט.

⁵² אסיפה באופקים, יתד נאמן, יום רביעי י"ט אייר תשנ"ט, עמוד 10.

⁵³ הרב אהרון לייב שטיינמן, יתד נאמן, כ"א אייר תשנ"ט.

החילונית למונחים של מעמד החרדים בחברה הישראלית.⁵⁴ ביטוי מתון לדאגה החרדית ביטא ח"כ משה גפני:

בניגוד לעבר, שזה היה בתחום ובמילים שמאחוריהם מסתתר הניסיון לדחוק את רגלינו, הפעם אומרים את זה בגלוי ובאופן חד משמעי. אנחנו לא רוצים את החרדים, גם לא בקואליציה, איננו רוצים שתהיה להם זכות לבחור או להיבחר. פשוט זה לגיטימציה מוחלטת. לדעתי, כל בן תרבות צריך להתקומם נגד זה מכיוון שזה מזכיר תקופות אפלות בהיסטוריה או משטרים לא דמוקרטיים בעולם...

ההיסטוריה שלנו זרועה בכל מיני תקופות קשות שבהם הציבור שומר תורה ומצוות היה קטן ונרדף. וגם באותן תקופות קשות היה מי שקם מתוך המיעוט החרדי וזעק "מי לה' אלי", ואני חושב שזו התקופה שאנו נמצאים בה.⁵⁵

הרמיזה לתקופה המיוחדת התייחסה לביטוי התאולוגי שליווה את ניתוח המציאות שבה התנהלה המערכה הפוליטית על מקומם של החרדים בחברה הישראלית.

מה שכונה בפי גפני בשם "תקופה מיוחדת וקשה" נקרא בעצרות בחירות, בתחנות הרדיו הפירטיות, בכרזות ובעיתונות החרדית "עקבתא דמשיחא" - עקבי משיח. המושג עקבתא דמשיחא בהקשרו הפוליטי המודרני נכרך בהגותו של הרב אלחנן וסרמן, מנהיגו של האגף הרדיקלי באגודת ישראל בשנות השלושים. המושג פותח במסגרת המאבק על עמדת החרדים כלפי הצעת החלוקה.⁵⁶ במקורו שיקף המושג משיחיות פסימית וזיהה מצוקה כפולה: בין הגויים ובתוך היהודים. וסרמן טען כי הניסיון של היהודים להתבולל גירה את האנטישמיות ודחף את הלאומיות האירופית למגננה מפני ההתבוללות היהודית, ומכאן נובע ש"עקבתא דמשיחא" מעמיד את היהודים בסכנה נוראה.⁵⁷ בהקשר הציוני והארץ ישראלי התייחס המושג עקבתא דמשיחא להימצאות האפשרית של יהודים חרדים יראי שמיים תחת שלטון והשפעה של ציונים לאומיים. מצב זה תואר כסכנה פוליטית, חינוכית ודתית. במישור הפוליטי נעזר וסרמן במטאפורה של שלטון הייבסקציה, המחלקה היהודית במשטר הסובייטי, כדי להמחיש את המסלול שבו תצעד המדינה העברית החילונית בשליטתה של תנועת

⁵⁴ ראה: דברי הרב יעקב הורוביץ בכנס המפלגה באופקים, יתד נאמן, י"ט אייר, תשנ"ט, עמוד 10, מאמר מערכת יתד נאמן, כ' אייר, תשנ"ט.

⁵⁵ חדשות במשפחה, כ"ז אייר תשנ"ט, עמוד 9.

⁵⁶ בונם אלחנן וסרמן, עקבתא דמשיחא, שמחה אליעזר וסרמן, ירושלים, תשל"ג. מקור המונח במסכת סוטה דף מ"ט ע"ב, "בעקבות משיחא חוצפא יסגא ויוקר יאמיר. הגפן תתן פריה, והיין ביוקר, ומלכות תהפך למינות, ואין תוכחת. בית ועד יהיה לזנות, והגליל יחרב, והגבלן יישום, ואנשי גבול יסובבו מעיר לעיר ולא יכוננו, וחכמת ספרים תסרח, ויראי חטא ימאסו, והאמת תהיה נעדרת. נערים פני זקנים ילבינו, זקנים יעמדו בפני קטנים, בן מנוול אב, בת קמה באימה, כלה בחמותה, אויבי איש אנשי ביתו, פני הדור כפני הכלב, הבן אינו מתבייש מאביו, ועל מה יש לנו להישען, על אבינו שבשמיים".

⁵⁷ ניתוח של המושג באמצעות נאום וסרמן בכנסייה הגדולה של אג"י ראה: מנחם פרידמן, מדינת ישראל כדילמה דתית, אלפיים (3): 36-37. ראה גם שימוש של הרב שך בעיקרון של חברת הלומדים כגורם מחסן בפני העידן הקשה: אלעזר מנחם שך, בזאת אני בוטח, בני-ברק, תשמ"ג, עמוד ח'.

העבודה. מכאן עולה כי מי שרומזים כי יש בממלכתיות יהודית לאומית יסוד גאולי, בחזקת "אתחלתא דגאולה" מסכנים את החינוך החרדי המקורי. במישור הדתי תוארו הדברים תוך הסתמכות על התיאור הקבלי של עקבי משיח כגלות אחרונה, גרועה ומסוכנת בקרב "ערב רב" שחוצפתו מרקיעה שחקים.⁵⁸

השימוש במושג התאולוגי פוליטי, עקבתא דמשיחא, ניכר יותר בעיתונות המפלגתית ופחות בעיתונות החרדית הפופולרית. כך, למשל, במוסף שבת קודש של "יתד נאמן" הובא בעקבות הופעתה של מפלגת שינוי ציטוט משל הרב וסרמן:

להיות בגלות אצל רשעי ישראל קשה מאשר אצל רשעי אומות העולם. הגלות בין גויים טובה יותר מהגלות בין יהודים. הגוי מחזיק את הגוף אבל אין לו עסק עם הנשמה היהודית. אבל הרשע היהודי מכניס את הנשמה היהודית בגלות ומבקש לטמא את הנשמה. חלק מסוים מרשעי ישראל שנתקבצו בארץ ישראל מבקשים לטמא את הנשמות הישראליות, לטמא את קדושת הארץ ולטמא את לשון הקודש והתגברות הקליפה גדולה כל כך.⁵⁹

במאמר אחר באותו גיליון כותב הפובליציסט החרדי, ישראל שפיגל, ברוח דומה תוך השענות על "מר"ן הגר"א ווסרמן הי"ד במאמרו הנוקב 'דעת תורה':

העובדות מטפחות ממש על פנינו מידה כנגד מידה. הייתה בפולין מפלגה יהודית לאומית רדיקלית שהפעילה אלימות נגד שומרי תורה בסיסמא "מכת מוות לאורתודוכסיה" ובמקביל קמה מקרב הגויים מפלגת נארא בסיסמא מכת מוות לכל היהודים. ייסדו החילוניים בתי ספר שחינכו בהם את הנוער לשנאת התורה ובמקביל הקימו הגויים רשת חינוכית ענפה שמטיפים בה לשנוא את כל היהודים.⁶⁰

הדימויים וההשאלות שבהם נעזרו להבהיר את גודל האיום ולתאר את אופייה של שינוי נשענו על הזיכרון ההיסטורי של החרדים תחת הייבסקציה ונסמכו על התחזית של הרב אלחנן וסרמן ביחס לציונות. בטור הבחירות של "יתד נאמן" נכתב "נתבונן קצת במצבנו יש לנו דוגמא לשלטון רשעים. יהדות רוסיה שהיו שבעים שנה תחת שלטון הרשע, איך הם נראים. אנו נמצאים חמישים שנה במצב לא רחוק מזה אבל לד' הישועה, אדרבה, ונתרבו לומדי תורה ונתחזקו".⁶¹ השימוש בדימוי של וסרמן משרטט את שינוי, את השמאל ואת המדינה כמי שרוצים להטיל גזרה על הגשמיות ועל הרוחניות כדי לחנוק את חברת

⁵⁸ המושג "ערב רב" משקף בהקשר זה את מי שאינם יהודים במובן המלא כפי שניכר ממעשיהם.

⁵⁹ ישראל פרידמן, בפתח, שבת קודש, פרשת במדבר, תשנ"ט, מוסף יתד נאמן.

⁶⁰ ישראל שפיגל, אל הקלפי בשמחה ובדאגה, שם, עמוד 5.

⁶¹ יתד נאמן, כ"ח באייר, תשנ"ט.

הלומדים.⁶² אפילו עסקן מתון כמו הרב יעקב ליצמן הכריז בשפה המתבקשת כי "בעקבתא דמשיחא החוצפה כל כך הרקיעה שחקים עד שענייני הדת לקחו את הדמוקרטיה וכיתנו אותה לחניטות לפגוע באזרח הקטן שעליו היא נועדה להגן ובלבד שהוא חרדי".⁶³

גישה רכה יותר, הכוללת דימוי של גלות בקרב יהודים, הציע הרב מרדכי נויגרשל, מפעיליה של תנועת התשובה. במאמר ב"המודיע" הוא כותב כי "ביום שבו הבריק במוחות היהודים הרעיון כי האור היהל בנכר ובמחננו שורה האפילה ולכן יש להכניס את האור לתוך האפילה החלה הגלות שלנו אצל אחינו היהודים".⁶⁴ הניסוח הרך והרקע של המחבר הוליכו אותו לקרוא לחיזוק החברה החרדית כך שתשמש מופת למי שאינם שומרי מצוות.

ניתוח שונה במעט, אולם רדיקלי מבחינה דתית הציג ישראל אייכלר, איש חסידות בעלז ומועמד לכנסת. בביטאונה של חסידות בעלז "המחנה החרדי" הוא כתב במונחים של מלחמת תרבות באמצעים אוטוריטריים:

אנשים ניצבים בגלוי למלחמה חזיתית נגד עצם קיומו וזכויות האדם של האיש החרדי. התרגלנו למפלגות שנאה ששילבו את הדאגה לפלשתינאים והשאיפה לשלום עם הערבים יחד עם המלחמה בחרדים. אבל גם הם הסתירו את איבתם לתורה ושומריה במעטה של דאגה לחופש, לחירות ולזכויות האדם. לא עלה על דעתם להודות במטרה לפגוע במאמינים ולכפות את הדת החילונית על החרדים. הם לא העזו להלחם בגלוי נגד מענקים סוציאליים או מתן שירותים רפואיים או צרכי נזקקים חרדים כמו כל אזרח אחר.⁶⁵

החילונים, לפי אייכלר, אינם מוכנים לחכות לשלום. "הם כבר ממהרים למלחמה על אופייה של המדינה. המדינה היא שלהם ולא של אזרחיה. הם הבוסים כובשי הארץ והשלטון בורח להם מן הידיים. הם מבצרים את הבג"צ כמעוז החילוניות, מצדה של האליטות. צלפים כבר ניצבים על הגגות מאות חיילים באו להגן על בר כוזיבא במבצר".

הבג"צ, לפי אייכלר, משמש מכשיר לכפייה מ"למעלה" של ערכים זרים. זו התנסות חדשה הקשורה קשר הדוק למאבק פוליטי ולבחירות:

מעולם לא היה דור שבו רצו להחליף את התורה בשם היהדות ובכוח הזרוע של "מדינה יהודית". בעבר הם רצו לפרוק עול וסמכות "ועבדא בהפקירא ניחא

⁶² ראה למשל, דברי הרב יעקב הורוביץ באסיפת בחירות באופקים, מצוטטת ביתד נאמן, "ט אייר, תשנ"ט. ראה גם: יתד נאמן, כ' אייר תשנ"ט, טור בחירות. הקלטת "היום שאחרי" משקפת מסר דומה. מצולמות בה ישיבות שנסגרות לאחר ניצחון השמאל. הקלטת הופצה בריכוזי החרדים והוקרנה במקומות ציבוריים חמישה ימים לפני הבחירות. לפני השידור עברו מכוניות עם רמקולים שקראו להתרכז לקראת ההקראה.

⁶³ ריאיון עם הרב יעקב ליצמן, "המודיע", כ"ח אייר, תשנ"ט.

⁶⁴ מרדכי נויגרשל, "המודיע", כ"ח אייר, תשנ"ט.

⁶⁵ ישראל אייכלר, המחנה החרדי גיליון 926, פרשת במדבר, עמוד 3.

ליה".⁶⁶ לא רוצים סמכות עליונה של רבנים ודיינים. "איש הישר בעיניו יעשה". היום הם כבר לא מסתפקים בהפקרות דמוקרטית. הם מבקשים לכפות סמכות זרה ונוכרית. הם מבקשים להמיר את סמכות חכמי התורה בסמכות הבג"צ ובתי משפט ושופטים הפועלים לפי חוקה נוכרית ומשפטי בני נכר. השואה הרוחנית של עקירת אמונתם של מיליוני יהודים ידועה כבר לכל. קורבנותיה מתגוללים ברחובות הארץ והעולם כולו. אבל כאשר שיפחה תירש גבירתה ובאה לדרוש מנאמני התורה להיות נאמנים בלב ובנפש לחוקי נכר, לזאת עדיין לא התרגלנו. באש ובמים נקדש שם שמיים ולא ניכנע לגזירות המתיוונים המבקשים להחיל עלינו את חוקי הנוכרים. את זאת נצהיר בהצבעה ג' ביום הבחירות.⁶⁷

התעמולה של השמאל בכלל ושל שינוי בפרט, ברוח הסיסמא "לעצור את החרדים" עוררה חששות ישנים מפני אלימות חילונית. הרב רביץ והמקומונים החרדים השוו את התעמולה של שינוי, לזו של הניאו נאצים בארצות-הברית.⁶⁸ שבוע לפני הבחירות נכתב בביטאון הליטאים "יתד נאמן":

שינוי מתחזקת, מפלגת השטנה של לפיד ההסתה צוברת תאוצה. העומד בראשה מתמחה בפריטה על הנימים הבהמיים ביותר של קהל הבוחרים. הוא אינו פונה אל החלק האינטליגנטי שבהם אלא אל אותו חלק המודרך מאינסטינקטים יצרים של שנאה... זו אינה מר"צ המתיימרת להיות מפלגת שמאל הדואגת גם לזכויות האזרח, לפלשתינים, המדוכאים מפלגה שיש לה גם מצע כלכלי מסודר ומצע מדיני מפורט.⁶⁹

בהמשך המאמר הוסיף המחבר הערה, ולפיה "הקלישאה על העיירה הבווערת היא ביטוי רך וענוג לעומת המצב בשטח". ההפניה לשירו של גבירטיג מתקופת הפוגרומים נראתה גם מעל לוחות המודעות ברחובות ירושלים. החרדה שתקפה את הציבור החרדי הייתה במידה מסוימת תוצר של מניפולציה פוליטית, אולם היא שיקפה גם פחד אוטנטי הנשען על זיכרונות היסטוריים קשים. בשיאו של המאבק נגד לפיד, פחות משבוע לפני הבחירות, יזמו במטה יהדות התורה המאוחדת הדפסת מדבקות כתומות דמויות טלאי צהוב כמחאה נגד ההסתה החילונית. התנגדות של רבנים הביאה לגניזת המבצע לאחר שאלפי "טלאים כתומים" כבר הודפסו.

⁶⁶ הכוונה לעבד עברי שנוח לו בלי מחויבות, גמרא.

⁶⁷ שם.

⁶⁸ להשוואה של טומי לפיד לגבלס ראה: "חדשות משפחה", יום ה' כ"ז באייר תשנ"ט. בטור מתגונן "גבלס" כמרואיין מפני טענות אנטישמיות בכך שהוא ניצל מלחמת העולם הראשונה. המחבר מזהיר כי "כל זה ייגמר באסון נורא ולא בשלושה כדורים בכיכר העיר, אלא ברדיפה המונית, בידון ריין, בגטאות ובמחנות" הוא מוסיף "הכי נורא שלא מבינים אותנו". ראה: דברי רביץ, בקהילה, "ד אייר, תשנ"ט, עמוד 6.

⁶⁹ יתד נאמן, כ"ד אייר, תשנ"ט. טור בחירות.

הביוגרפיה של מנהיג תנועת שינוי, טומי לפיד, כניצול שואה יצרה דיסוננס קשה ויחד עם זאת יצרה אפשרות לדון בהבדלים שבפרשנות ההיסטורית לשואת יהודי אירופה.⁷⁰ בביטאון הליטאים סיפר אחד העורכים כי בסיום טכס פתיחה של מוסד רווחה חרדי ניגש אליו יהודי מבוגר ואמר "אני ניצול שואה... בבחירות האלה הוא מרגיש את הפחדים שחשו בני משפחתו ה"ד בימים שקדמו לשואה הנוראה". בעקבות התחושה הקשה נשלח, לפי העיתון, מכתב לטומי לפיד:

נשמנו את אור הונגריה הפאשיסטית בימי ילדותנו אנו בערך בני אותו גיל, ההבדל הוא קטן וגדול בינינו. אני בילדותי למדתי בבית ספר חרדי אורתודוכסי בדברצן וכבר מגיל שלוש למדתי בחיידר אחר הצהריים. פחד סובב אותי בלכתי לחיידר יום יום ברחוב הראשי בדברצן עם פאות וכיפה גדולה על ראש, זאת תעודת הזהות של ילד חרדי בזמנים ההם בגולה. אתה באותו זמן למדת כנראה בבית ספר יהודי כללי או בית ספר של גויים ללא כל זיהוי חיצוני המעיד על מוצאך היהודי, רק הצורך הנאצי הזכיר לך את יהדותך בנוביסאד או בודפסט.⁷¹

הרמזים הסמויים במכתב ובהקשר מכוונים לתיאור של הציונות כמדינה נורמלית של יהודים בתוכה נרדפים חרדים.

מודעות הרחוב של יהדות התורה בריכוזי החרדים נשענו על קו תעמולה המשלב את החשש מאלימות עם החשש משאיפת השמאל לחסל את חברת הלומדים. כך, למשל, נכתב תחת תמונה המתארת מעיכת כובע שחור באגרוף שכותרתה "הופכים דמינו להפקר": "יהודים חרדים אינם יכולים להתהלך חופשי ברחובות. מכים בנו, מקללים אותנו ויורקים עלינו. מילים מסוגלות לרצוח". כרוז אחר שכותרתו "ברק עלול לפגוע בישיבות" ומקורו אינו ברור הציג גמרא פתוחה המוכה בברק הקורע אותה. גרסא קיצונית ומפורטת יותר נתפרסמה בכרוז "הזדעזעי ארץ הקודש. (?) משנאינו נשאו ראש. שונאי ישראל עומדים על נפשנו ורוצים להרוס את כל היקר לנו מדור לדור ואת כל מה שנבנה בחמישים השנה האחרונות. אנא חוסו על נפש ילדינו". סיכום מצב הרוח החרדי ערב הבחירות בלט בכרוז קצוצר בלשון החילונים: "מחפשים רק אותנו".

הפחד החרדי שהתבטא ברחוב, בעיתונות ובעצרות פוליטיות התבטא גם בקריאות הקודש של גדולי התורה להצביע עבור יהדות התורה. בכרוז שהופץ בבתי הכנסת, בישיבות וברחובות נכתב: "את כלל אחינו בני ישראל והחרדים לדבר ה' באשר הם בכל רחבי ארה"ק הננו מבקשים בימים אלה. בהיות וסכנה גדולה מרחפת על קיום יסודות התורה הקדושה והיהדות החרדית בארה"ק, ולדאבוננו רבים הקמים עלינו אשר חרטו על דגלם בריש גלי לקראת הבחירות את רדיפת הדת והמסורת וכל כוונתם להזיק ולקעקע חס וחלילה את

⁷⁰ בנושא יחסם המשתנה של החרדים לשואה ראה: קימי קפלן, החברה החרדית בישראל ויחסה לשואה – קריאה חדשה, אלפיים (17): 202-207.

⁷¹ יתד נאמן, כ"ג אייר, תשנ"ט.

יסודות התורה ומשפטיה ולפגוע חס וחלילה בטהרת ישראל ובקדשיו.⁷² מנהיגות דגל התורה והליטאים פרסמו קריאות קדושות נוספות ובהן התייחסות מפורשת לסדר היום של מערכת הבחירות.⁷³ המושג "עת צרה ליעקב" וביטויי הדתיים של הפחד מ"החרב החדה המונחת על צווארי היהדות" הולידו יוזמה לאמירת תהילים ותפילה עולמית של תלמידי הת"תים שתעביר את רוע הגזרה. מי שחששו מעירוב חדש זה של חינוך ופוליטיקה לא השמיעו קול נוכח האווירה בציבור הדתי חרדי בימים שלפני הבחירות.

⁷² קריאת קודש, מי לה' אלי. מאי 99.

⁷³ ראה, למשל, קריאת קודש של הרב יחיאל מיכל פיינשטיין, הרב אהרון יהודה לייב שטיינמן, הרב שמואל אורבך והרב יוסף שלום אלישיב. מאי 99.

הבחירה הישירה כדילמה פוליטית

הבחירה הישירה יצרה דילמה למנהיגות החרדית ולגדולי התורה. שיטת הבחירות שקדמה לרפורמה של הבחירה הישירה עקפה את השאלה הדתית של שיתוף עם עוברי עברה. גדולי הפוסקים החרדים: החזון אי"ש, הסטייפלער, הגאון מפוניבז' וראשי החסידות תיארו את ההצבעה במונחי מצווה.⁷⁴ דמוקרטיה עם דגש נציגותי, בשעה שהחרדים נמנעים אפילו מאחריות מיניסטריאלית, פתרה דיסוננסים רבים. בבחירות ישירות, לעומת זאת, נדרש הציבור החרדי להתייצב ולתמוך במועמד חילוני על כל הכרוך בכך מבחינה חינוכית. היו בין החרדים מי שטענו כי גם במישור המוניציפלי יש בחירה ישירה במועמדים חילוניים ברשויות המקומיות, אולם לפוליטיקה הלאומית יש משקל סמלי ומהותי רב יותר.

נוסף על הקושי הדתי לקרוא לתמוך במועמד חילוני חששה המנהיגות החרדית להמשיך ולהיגרר אל תוך הפוליטיקה הלאומית. האתוס המתבדל נשען על רצון שלא להיות גורם מכריע בין שמאל לבין ימין. עמדה זהירה זו היא מורשת גלותית, אולם היא נובעת גם משיקול תועלתני שלא לפסול קואליציות שונות. הציבור החרדי, בניגוד למנהיגיו האמביוולנטיים, מזדהה באופן מוחלט עם מועמד הימין. ההתנגדות לשמאל קשורה ביחסי דת וחברה, ביסודות מעמדיים, בניציות אינסטינקטיבית של הרחוב החרדי ובזיכרון ארוך בנוגע לתנועת העבודה כאויב היסטורי. במצב זה, אפילו רצתה המנהיגות להורות ב"דעת תורה" לתמוך במועמד השמאל, סביר להניח שחלקים גדולים בציבור החרדי היו מתעלמים מהוראת "הגדוילים". שחיקה כזו במועמד גדולי התורה מהווה איום גדול במיוחד על סמכות המנהיגות הדתית.

לפני הרפורמה בשיטת הבחירות הייתה הסכנה של מגע ושיתוף פעולה בין תלמידי ישיבות לבין פעילי מפלגות חילוניות קטנה. הבחירה הישירה של ראש הממשלה שינתה את המצב והרחיבה את נקודות המגע בין הנוער החרדי לבין הפוליטיקה הכלל ישראלית. הכרסום בהתבדלות הפוליטית החרדית הוא חלק מתהליך הדרגתי שהחל לאחר מלחמת ששת הימים. מאז הסכמי אוסלו התברר כי הרחוב החרדי מתגייס בהמוניו למאמץ של הימין למרות גילויי אי-נחת של המנהיגות הדתית. עם כל הפתיחה אל החברה הישראלית הכללית יש באופייה

⁷⁴ כך הכריז הגאון מפוניבז', הרב יוסף כהנמן, כי אילו החפץ חיים היה אתנו היה עומד בין עשרה הראשונים בטור לקלפי שכן זו מצווה.

של מערכת בחירות, ביציאה מן הישיבה ובאפשרות הפרנסה במטות הבחירות של מפלגות הימין משום סכנה חינוכית גדולה במיוחד.

הדילמות של המנהיגות הדתית והנטייה לימין של עסקני יהדות התורה וראשיה, הותירו תחום מצומצם לתמרון. קריאה גורפת במסגרת "דעת תורה" לתמוך במועמד השמאל הייתה בלתי ריאלי. קריאה להימנעות או לפתק לבן עשויה הייתה להביא להיענות מוגבלת שאת היקפה קשה לאמוד. עצם העמדת מצב של בחינה כזו מונע מראש כל סיכוי שגדולי התורה יגזרו על הציבור גזירה שאינה יכול לעמוד בה.

ההכרעה לתמוך בימין על אף הקושי החינוכי-השקפתי נובעת, מהשתיקה הרספונסיבית של המנהיגות כלפי הרחוב החרדי ומחישוק היסטורי כמעט תאולוגי שמקורו בעוינות המתמשכת כלפי השמאל. בראשית שנות התשעים התמודדה המנהיגות הליטאית עם הדילמה שבין התמיכה במדיניות החוץ והביטחון הזהירה של השמאל לבין תדמיתו של השמאל כאויב במלחמת התרבות. העמדות הפשרניות של חוגים ליטאים סביב הרב שך נשענו על חשש מפני גישות המייצגות שיכרון של "כוחי ועוצם ידי"⁷⁵. גישה זו מקפלת בתוכה פסימיות עמוקה ביחס לגויים לצד ספקנות כלפי הכוח הציוני, והיא בוטאה על ידי הרב שך מיד לאחר מלחמת ששת הימים:

והנה ברור הוא שאנו זקוקים לרחמי שמיים, מלבד מה שהמצב עדיין בלתי מוכרע, ואין אנו יודעים, מה עוד עלול להיות בסופו של כל המאורע הזה שכן מדינה זו נגדנו ומדינה זו עומדת נגדנו וגם מעצמות גדולות עומדות נגדנו זה אומר ככה וזה אומר ככה וברור שצריכים אנו חסדי שמיים ואין לנו לתלות את ביטחוננו בזה או בזה ולהסתמך על זה או על זה, הרי מלבד זאת לימדונו חז"ל ואמרו הווי זהירין ברשות שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן נראין כאוהבים בשעת הנאתן ואין עומדין לאדם בשעת דחקו.⁷⁶

על הניתוח של אינטרסים ויחסי כוח בזירה הבינלאומית מוסיף הרב שך את מיתוס החולשה היהודית "כשה אחת בין שבעים זאבים". מכאן הוא יוצא לביקורת:

היהודים (במדינתם) סטו לגמרי מן ההנהגה ומן המסלול שהלכנו בו כל ימי גלותנו. היהודים נעשו עתה גורמים ומכריעים במחלוקת שבין העמים ... וכיוון שאנו עדיין שרויים בגלות, ועדיין לא נגאלנו, אם כן, ודאי עלינו לנהוג

⁷⁵ במקורו המונח "כוחי ועוצם ידי" בהקשרו הפוליטי מתייחס לשלוש השבועות. הכוונה למדרש על פסוק בשיר השירים שלפיו הקב"ה השביע את ישראל שלא יעלו בחומה, לא ידחקו את הקץ, ולא ימרדו באומות העולם. הציונות מימשה לכאורה את כל צורות ההפרה של השבועה. הספרות האנטי ציונית החרדית נשענה על המדרש כדי לבקר אקטיביזם ציוני. לאחר קום המדינה הוחלף השיח המשקף עמדה זו במושג "כוחי ועוצם ידי" כדי להציג סוג ביקורת דומה. ישנם חילוקי דעות על חשיבות שלוש השבועות ורישומן. המחלוקת מתמקדת בחשיבותם של החוגים שנשענו במשך הזמן על הגות זו. לעמדה המדגישה את העומק ההיסטורי של שלוש השבועות ראה: רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עם עובד, תל אביב, 1994 עמודים 277-305; יוסף שלמון, דת וציונות, הספרייה הציונית, ירושלים, 1990, עמוד 314.

⁷⁶ אליעזר מנחם שך, המלחמה ולקחיה במבט של תורה, עמוד ז"א.

כפי שכלל ישראל צריך לנהוג בגלות, ולא להיות גורם מכריע בין האומות ... וכראוי לכך יש לנו לקבוע הנהגתנו ולא לחדש ח"ו הנהגות בתוך הגלות כי עדיין אנו בגלות מרה, עדיין אנו בעת צרה.

אולם, לטענת הרב שך, מלבד הפוליטיקה היהודית מול הגויים "ישנו כאן חשבון נוסף והוא במה שנוגע לענייני הדת. הן ניסיון הראנו את התמונה כי ודאי "אין כוונתם רצויה... הם רוצים ליצור עם חדש. ומן הסיבה הזו מתאמצים ליצור קשרים עם השלטון האמריקאי ולהגדיל את ההון שלהם, כדי לגדול ולהתעצם ולהיות ככל העמים, ומי יודע מה עלולים להיות התוצאות של ההתעצמות הזו הלא ברוסיה סבלנו בעיקר מן הקומוניסטים היהודים ולא מן הקומוניסטים הגויים."⁷⁷

הפתרון של הרב שך לדילמה שבין פרקטיקה מדינית זהירה כלפי הגויים לבין עיונות כלפי השמאל הציוני הביאה אותו לתמוך בממשלת הימין במשבר הקואליציוני של 1990. בדברים שנשא בכינוס של מפלגתו, שנרשמו בזיכרון הציבורי כ"נאום השפנים"⁷⁸ הוא הבהיר את העיקרון שהציג כבר לאחר מלחמת ששת הימים:

אנחנו עם ישראל ככבשה אחת בין שבעים זאבים. אבל יש דבר אחד שצריך לחזק כל יהודי היכן שהוא מצוי יותר מהנשק החזק ביותר. יותר מן המדינות הגדולות. היהודי השומר על יהדותו חזק פי אלף יותר מהכל. עברנו גלות אחר גלות גזרות ושמדות, עמים חזקים קמו עלינו להשמידנו אלפי שנים ואנו שרדנו בידיים ריקות ללא נשק. מהו סוד קיומנו? איך ניתן להסביר את המופת הזה? אלא שאת היהודי לא ניתן להשמיד. יהרגו אותו אבל בניו ימשיכו לדבוק בתורה.

לאחר האמירה המיתית על מקורות חיותו של היהודי מעמיד שך את תנועת העבודה והקיבוצים כניגוד ליהודי השורשי, כתופעה תלושה מיהדותה. אל המיתוס החרדי על הקיבוץ הכפרני הוא מוסיף הערה, מעט תמוהה, שאת היישובים התלושים האלה מחזיקים במסים ומשלמים את חובותיהם. מתוך הקיבוץ גוזר הרב שך על השמאל הפוליטי נוכח המשבר הקואליציוני. "אלה פונים למערך, זה פונה בכה, זה פונה בכה, אך מה יהיה להם מהמערך? האם המערך הוא דבר קדוש? הלא המה ניתקו את עצמם מכל העבר שלנו ומבקשים תורה חדשה. אם אין שמירת שבת ואין יום כיפור – במה נחשב האדם יהודי?"⁷⁹

⁷⁷ שם, עמודים י"ב-י"ג.

⁷⁸ בנאום הזכיר הרב שך כי בקיבוצים מגדלים שפנים וחזירים למאכל. בזיכרון הקולקטיבי החרדי נרשם מאבק של הרב צבי פסח פרנק משנות הארבעים בנושא גידול שפנים על אדמת הקק"ל, וזהו מקור הדימוי. מיתוס חרדי אפולוגטי טוען כי ערב הנאום פגש הרב שך בישראל לוי, חבר קיבוץ נכדו של רבי איצ'לה מפוניבז', מורו של הרב שך. בשיחה ביניהם עלה נושא אכילת השפנים בקיבוצים. בדיקה עם משתתפי הפגישה מלמדת כי היא נערכה חודשים רבים קודם לכן, ונושא זה כלל לא עלה בה.

⁷⁹ לנאום השפנים כמה גרסאות. גרסא ערוכה ראה: בזאת אני בוטח, עמוד פ"א. לגרסא מתוך התמליל ראה: מנחם הופנונג, יצחק גלנור, משטר מדינת ישראל, ספר מקורות, נבו, 1993, עמוד 320.

בקיץ 1993 כאשר עמדה בפני רשימת דגל התורה שאלת התמיכה בתהליך שלום שאותו מקדמת ממשלת שמאל שב הרב שך על עמדתו הישנה, ולפיה הרקע לפעולותיו של שלטון השמאל פוסל אותו א פרירי:

ומה דווה לבנו על כך שאנשים שכל מטרתם עקירת הדת המה המשפיעים על השלטון, ואנשים שאין להם את האחריות הנכון לקיום עם ישראל הם הם אלה המדברים, ובידיהם נתונות ההחלטות בעניינים החמורים, ובפרט שדרכו של השלטון הנוכחי שמרבה כפירה וחלול דת, אשר היא מה שמסכנת את קיום עם ישראל וגורמת גם להתבוללות ולהתערבות בגויים ואין לסמוך על החלטותיהם והנה בצער ובכאב לב אי אפשר לכחש את האמת הגלויה לכל מי שרוצה לראות את האמת שכוונת הממשלה שיהיה מדינות ככל המדינות. ולא חשוב להם אם זה עם הגויים בית ישראל וכבר צווח הנביא ואמר "היו לא תהיה כדבר הזה."⁸⁰

באיגרת בנושא תהליך השלום ביטא הרב שך לראשונה עמדה "ימנית" וחשדנית כאשר שאל:

מי ערב לפנינו שאחר כך לא יהי מלחמות יותר, אם לא עכשיו בעוד שנה, חמש או עשר, הלא לפנינו מלוכות יותר גדולות וחזקות ובמשך הימים הם התפוררו, ובפרט כאן יש מאה מליון ויותר ערבים שאינם אוהבים לנו. והם כולם עשירים יותר מאתנו וחזקים גם כן יותר ושהם גם כן מתחזקים. ומלוכות גדולות פעם כדאי להם שיעמדו לצדנו, ופעם יעמדו נגדנו, וכאן אין מקום לברוח לתוך הים ואז ח"ו.⁸¹

במערכת הבחירות שבה ועלתה שאלת היחס אל השמאל, והרב שך לא יכול לבטא את עמדתו בשל מצבו הבריאותי. ההיתלות ברב שך נובעת, בין השאר, מהיעדר מנהיגות ליטאית מוסכמת ההופכת אותו לסמכות אחרונה של "גדולים" ומעצימה את משמעות דבריו. על רקע זה הפיצו תומכי נתניהו ומתנגדיו שמועות שונות על עמדת הרב שך, ולפיהן לא הורה עבור מי להצביע. דיווחים על שמועות אלו בעיתונות החרדית הביאו את הרב אליעזר הלוי שולזינגר, פובליציסט ואיש הממסד של אגודת ישראל, לשגר מכתב המבהיר כי הרב שך לא הביע עמדה כלשהי בנוגע לבחירה הישירה. מלבד המתקפה החריפה כלפי מפיצי השמועות המליץ שולזינגר להתבונן בעמדה העקבית של הרב שך כלפי השמאל. במסגרת זו הוא מצטט איגרות ובהן איסור על השתתפות בממשלות השמאל ודברי גינוי על מי שנצטרפו אליהם.⁸²

⁸⁰ אגרת הרב שך, בני-ברק, יום שלישי כ"א אלול, תשנ"ג.

⁸¹ שם.

⁸² בקהילה, ל' ניסן, תשנ"ט.

הפלפולים על עמדתו המשוערת של הרב שך היה בהם כדי להשפיע על אליטה ליטאית ועל מידת ההתגייסות הממסדית להצבעה,⁸³ אולם הרחוב החרדי בהמוניו הביע תמיכה גורפת במועמד הימין והדבר בא לידי ביטוי בשיעורי הצבעה המתקרבים למאה אחוז. בפרספקטיבה רחבה ייתכן שמלבד ההקשרים הציוניים ניכר בהצבעה ימנית זרם עומק המייצג את רוחה הלוחמנית של היהדות ואת גישתה הפסימית כלפי הגוי. אפשר שברבדים עמוקים החיה המפגש בין ריבונות יהודית לבין הזיכרון ההיסטורי המקראי מחדש אתוסים הנקשרים ברצון להשמיד ולאבד את האויב. היחס המיוחד של הרחוב החרדי לרוצח ברוך גולדשטיין ולרב כהנא בשעתם משקפים הלכי רוח מסוג זה.

הטענה שלפיה התעצבה בחברה החרדית לאומנות הפוסחת על הציונות אינה רק השערה אקדמית.⁸⁴ על פי תפיסת חלק מהמנהיגות, זהו איום חמור אף יותר מזה של השמאל, משום שהכרסום שהוא משקף עלול לפגוע עמוק יותר בעקרון ההתבדלות. השקפה מסוג זה אפיינה את מי שנטו לנייטרליות בהצבעה לראשות הממשלה ובעיקר את המנהיגות של חסידות גור.⁸⁵ ביטוי חריף מאוד לחשש מפני הלאומנות והפוליטיזציה של הנוער החרדי ביטא אחד הפובליציסטים הבולטים בחברה החרדית בעיתון "המודיע":

עדים היינו למחזה הלא ייאמן של נוער תורני החובש מצחיות ביבי כחול לבן, או עוטה חולצות נתניהו ושואג ביבי... ובכינו.

ראינו רכבים ומכוניות של ג' עוטרם בתמונות ענק של ראש הליכוד לצד קריאות קודש של יהדות התורה... ובכינו.

ראינו נוער חרדי שלהט הבחירות הסמיך אותם כתף אל כתף עם נוער לאומי בקרנות רחוב ובכיכרות... ובכינו.

בכינו על הטשטוש, ועל המבוכה והסילוף שהבחירות לראשות הממשלה הביאה על ראשי דור הבנים. בכינו על המחיר האיום, מחיר החינוך הטהור שהפוליטיקה הישראלית מאז הבחירות הקודמות... המיטה על המחנה התורתי.⁸⁶

⁸³ בהצבעה לסיבוב השני הייתה ההצהרה על תמיכה משמעותית הרבה יותר. כלל לא ברור מה יהיו שיעורי ההצבעה של החרדים בבחירות לראשות ממשלה בלבד ב-1999.

⁸⁴ אבנר הורוביץ, דת ומדינת 1993: בניין סדר יום, בתוך: א. הורוביץ (עורך), שנתון דת ומדינה, המרכז לפלורליזם, הקיבוץ המאוחד, 1994, עמודים 102-4.

⁸⁵ העיתונאית, אבירמה גולן, היטיבה לזהות את ההיגיון שמאחורי השמרנות של חסידות גור ולקשור אותה בעובדה שהאדמו"ר הנוכחי הוא ראשון המנהיגים חניכי החרדיות הישראלית. ראה: הארץ, 4.4.99. מבחינה זו יש פרדוקס מסוים בדברים: באופן מסורתי הייתה חסידות גור גורם אינטגרטיבי בחברה היהודית בפולין, ובוודאי בחברה החרדית בארץ ישראל.

⁸⁶ יצחק מתתיהו טננבוים, מן העם אל ההר, "המודיע", ה' בסיוון תשנ"ט.

תפיסות מסוג זה, בניגוד לאלו של הליטאים נאמני הרב שך, הובילו להימנעות או לקריאה להטלת פתק לבן. מי שציידו בהימנעות ביססו את עמדתם על החשש מלאומנות חרדית, אולם גם על שיקולים פרגמטיים שלפיהם "אין להניח את כל הביצים בסל אחד". החשש של האדמו"ר מגור ושל כמה ממנהיגי הליטאים היה כי עמידה חד צדדית לצד ביבי נתניהו תביא את ברק להיפרע מהם אם ינצח.

קווי התייחסות בין תומכי נתניהו לבין תומכי הפתק הלבן חפפו במידה רבה לחלוקה שבין "דגל התורה, לבין אגודת ישראל. עובדה זו החריפה את המתח הפנימי ביהדות התורה המאוחדת. חילוקי הדעות בין חסידי גור לנאמני הרב שך הליטאים התמתנו מעט בשל התלבטויותיו של הפוסק, רבי יוסף שלום אלישיב, ביחס לעמדתו. הדרג הפוליטי של דגל התורה ואנשיו של סגן השר, מאיר פרוש, תמכו במועמדותו של נתניהו בעקבות הלכי הרוח ברחוב ומשום שאחדים מהם האמינו ביכולתם לפרוץ לצבורים ימניים דתיים.

חלק מהעיונות גלש, בדיעבד, לעיתונות המפלגתית. "המודיע" פתח את המאבק במאמר שבו קבע כי המצדדים בניטרליות אינם מעדיפים את השמאל, אלא רואים בזה נבלה ובזה טריפה, תרתי משמע:

י"אמר בבירור אחת ולתמיד הנבילות והטריפות שרצי הים והיבשה שמצאו דרכם למעיהם של חילוניים מן הליכוד והמערך גם יחד טמטמו את ליבותיהם והשחיתו את רגשותיהם ואישיותם בשווה. רמיסת מצוות התורה, העבירות של לאוים חייבי כריתות, שהם עוברים עליהם בשווה, לא יוכלו כל הבדל ביניהם. לגבינו צריך להיזהר מפני חילוניים ועד שאינם מתכננים לחזור בתשובה צריך לדעת לשמור מרחק נחוץ.⁸⁷

הדברים מבטאים יותר משמך של ביקורת כלפי אנשי דגל התורה הליטאים שהימרו, לכאורה, על המפסיד וסיכנו את החברה החרדית ללא צורך. התגובה של ביטאון הליטאים "יתד נאמן" הייתה מהירה. ראשית, הם נסמכו על דברי הרב שך שכל אמירה לפיה ימין ושמאל זהים היא סילוף. בדברים אלה הם ראו תקדים מחייב:

וידועים הדברים שכתבו רבותינו כמה וכמה פעמים לפני שבע שנים בזמן אשר קמה ממשלה עם אנשי השמאל ומר"צ וקיבלו השליטה על החינוך וכד', שזההירו כי הדבר הוא סכנה גדולה לכלל כי השמאלנים הללו כל מטרם היא עקירת תורה מעם ישראל, הפצת כפירה והטמאת הרבים "להכעיס", ורצונם להפוך את עם ישראל לעם ככל העמים. ולכן הורו אז להתנגד בכל תוקף ובלא כל פשרות לשלטון השמאל ולהיאבק נגדו בכל הכוחות. ומאידך גיסא הרי כידוע תמכו תמיד בקואליציה של הימין (גם כאשר עלה הבחירה הישירה הורו לתמוך אך ורק במועמד הימין).

⁸⁷ "המודיע", ט"ז אב, תשנ"ט.

מכל זה מתבאר כדבר פשוט, שיש הבדל גדול מאוד בעינינו בין השמאל לימין. כי אמנם גם הימין חילוני ואינו שומר תורה ומצוות אבל זה רק כתינוקות שנשבו ולתיאבון. ולכן הם עוברים רק לתאוות ליבם העצמית אבל אינם רוצים לעקור הכל.⁸⁸

ההבדל בין חסידי ההימנעות לבין תומכי הברית עם הימין טמון בזיהוי האויב. חוגים באגודת ישראל, ובתוכם מקורבי האדמו"ר מגור, מזהים את קסם הלאומנות של הימין כסכנה עיקרית לחינוך החרדי, לעומתם נאמני הרב שך עדיין רואים בשמאל אידאולוגיה מאיימת של מחללי שבת להכעיס. בוויכוח נכרכה באופן טבעי גם אבחנה תאולוגית על "תינוקות שנשבו". אבחנה זו, שנעשה בה שימוש מודרני על ידי הרב יעקב אטלינגר, מבטאת יחס סלחני כלפי מי שכפירתו נובעת מהכרה ירודה, שהיא תוצאה של חינוכו. המטאפורה הופכת את הכפירה מבחירה מודעת ואמיתית לבורות שניתן להתייחס אליה בסלחנות פטרונית.⁸⁹ אבחנה זו, לטענת תלמידי הרב שך, תקפה לגבי בעלי תשובה, כפי שניכר מאחריתם, אולם מיוחסת גם לאנשי ימין מסורתיים. השמאל, לעומת זאת, שואף לבניין חברה חדשה ואדם חדש בגלל מגמות אוטופיסטיות של תנועת העבודה ושאיפות אוניברסליות של הליברלים. אדם חדש, כפי שמייחסים לגר"ז מבריסק, משמעו ששוב אין מדובר ביהודי הישן. קרי, מי שאינו יהודי.

העימות על התמיכה בבנימין נתניהו התבטא בעיתונות המפלגתית רק בדיעבד, אולם העיתונות הפופולרית החרדית שיקפה אותו בדיווח רצוף ואף במאמרים שביטאו את השקפותיהם האישיות של אישים שונים. הרב דוד נחמן בלוי, בן לאחת המשפחות האריסטוקרטיות בחברה החרדית ומראשי הזרם העצמאי, פרסם מאמר בעיתון "משפחה", ובו קרא לאי התערבות.⁹⁰ כאשר נדרש כעבור שבוע להסביר את עמדתו סיפר: "פעם ראיתי שבחורי ישיבה שלנו רצים אחרי אריק שרון וצועקים אריק מלך ישראל, רחמנא ליצלן. אנחנו לא יודעים שהוא אוכל נבלות וטריפות, והוא לא דיבר בעד גיוס בחורי ישיבות? וכשהוא היה שר בטחון לא פחדנו ממנו?"⁹¹

בחוגים חרדיים היו מי שראו בעצם הופעתם של קולות המצדדים בפתק לבן תופעה רצויה שתאפשר משא ומתן אם מועמד השמאל ינצח. אולם אופיו הסוער של העימות על התמיכה במועמד הימין מפרך תיאוריה קונספירטיבית לטובת הכרה בהיגיון הפנימי של החברה החרדית. בשיאו של העימות נקטו אנשי אגודת ישראל בהנהגת עסקני גור טקטיקה של שהיית ההחלטה בשאלה אם לתמוך במועמד זה או אחר. השליטה של האדמו"ר מגור על סדר היום של מועצת גדולי התורה אפשרה לו לדחות את ההכרעה, אולם אי הנחת מצד שותפיו הליטאים והאדמו"רים של ויז'ניץ וערלוי, תומכי הימין, הפכה מאיימת. אילו התעקש

⁸⁸ יתד נאמן, כ' אב, תשנ"ט.

⁸⁹ דיון בש"ת בניין ציון לרב אטלינגר, ראה: אביעזר רביצקי, חירות על הלוחות, עם עובד, ת"א, 1998, עמוד 131.

⁹⁰ דוד נחמן בלוי, "משפחה" 398, גיליון כ' אייר, תשנ"ט. ראה תגובה: "משפחה" גיליון 399, כ"ז אייר, עמוד 19.

⁹¹ בקהילה, כ"ח אייר, תשנ"ט, עמוד 17.

האדמו"ר מגור לא להביא את הסוגיה לדיון היו תומכי הימין מוציאים הוראה פנימית לנאמניהם ולחסידיהם להצביע למועמד הימין. הציבור החרדי הנתון בתחושת איום קשה לאחר פילוגים רבים, שחסידות גור הייתה מעורבת ברובם, היה מביע חוסר שביעות רצון ממהלך כזה.

הפוליטיקאים החרדיים, ובעיקר אנשי דגל התורה, דאגו לפעול כנגד המניפולציה של "גדולי התורה" והכריזו כי פתק לבן משמעו אבדן שני מנדטים לטובת ש"ס והימין הלאומי. אולם כאשר הצטייר הרושם כי חברי כנסת של דגל התורה והמטה של פרוש מתקרבים לקווים אסורים מבחינת המגע עם הימין הציוני בהתנחלויות הטילה הוועדה הרוחנית של "יתד נאמן" על העורך לצאת כנגד הברית המשונה עם ה"מזרחניקים" ל"ימין הלאומי".⁹² סמוך לעימותים במוסדות של יהדות התורה המאוחדת ניסה חבר הכנסת רביץ להבעיר את היחסים עם אהוד ברק באמצעות פרובוקציה: הוא הצהיר כי "עברו הזמנים בהם הפריץ הכה את היהודון שלו וציווה שינשק לו את המקל".⁹³ תמיכתו הנחרצת של רביץ במועמד הימין זכתה לתמיכה של המקומונים החרדים שסיקרו באהדה את עמדותיו, ראינו אותו והציגו עמדות אחרות כ"מפתיעות" ו"תמוהות". ברוח הקלטת "היום האחר" הציגו המקומונים תסריטים לקראת אפשרות חלום הבלהות של שלטון השמאל.⁹⁴

אחד מגדולי התורה הליטאים, הרב חיים קנייבסקי, הצטרף לתמיכה בנתניהו. קנייבסקי הסכים לקבל את נתניהו לביקור ארוך, ובמהלכו בירכו אותו הרב והרבנית שיזכה להקים ממשלה. נתניהו התקבל לביקורים דומים אצל הרב שמואל אויערבך ואצל האדמו"רים של ערלי וסדיגורא.⁹⁵ המתח בין תומכי נתניהו לבין תומכי הפתק הלבן, מגלה עד כמה שבריריים המושגים "דעת תורה" והתבנית המסורתית של הפוליטיקה האגודאית במסגרת מועצת גדולי התורה. עצם קיומן של שתי מועצות בעקבות הפילוג משקף מצב זה. היעדרו של אתוס משותף והגדרות מנוגדות של טיב האתגרים שמולם ניצבת החברה החרדית מסכנים את לכידותן של המועצות כמוסדות החברה החרדית המגלמים את החיבור בין דת לפוליטיקה. חוסר הרלבנטיות של מועצות גדולי התורה בלט במיוחד על רקע קריאת הפעילים והדרג הפוליטי מ"למטה" לתמוך בנתניהו גם בפרסומים רשמיים של המפלגה. תהליך זה עשוי לשנות את אופייה ואת מעמדה של מועצת גדולי תורה במשך הזמן.

שיאו של העימות על ההצבעה לראשות הממשלה היה בגילוי דעת של מועצות גדולי התורה של דגל התורה ושל אגודת ישראל. בגילוי הדעת נכתב:

⁹² ראה: יתד נאמן. מריאיונות עולה כי ניכרת טביעת האצבע של הוועדה הרוחנית.

⁹³ ראה: ריאיון עם רביץ, בקהילה, י"ד אייר, תשנ"ט. בריאיון מזכיר רביץ את הדברים ומבקר את המאמר ביתד נאמן כנגד הברית עם הימין. ראה גם: ריאיון עם ח"כ גפני, "חדשות משפחה", כ"ז אייר, תשנ"ט.

⁹⁴ ראה: השבוע בירושלים, כ"ז אייר, תשנ"ט; השבוע בירושלים, ז' אייר, תשנ"ט; בקהילה, י"ד אייר, תשנ"ט; מוסף שישה ימים, גיליון 417, פרשת במדבר; "חדשות משפחה", כ"ז אייר, תשנ"ט.

⁹⁵ מוסף שישה ימים, פרשת במדבר, תשנ"ט.

מוטל עלינו לעשות כדי להביא לכך שממשלה בא"י תתחשב כמה שיותר בתורתנו הקדושה. הכרח זה מביא אותנו לגלות דעתנו גם בנושא בחירה אישית לראשות הממשלה. אי לכך אנו מביעים דעתנו שבבחירה לראשות הממשלה בסיבוב הראשון יש לבחור במועמד שמפלגתו יותר קרובה לפעול ברוח דת ומסורת ישראל.⁹⁶

בביטאון הליטאים מיהרו לבשר בכותרת כי "גדולי התורה מורים לשואלים להצביע ג' לכנסת ולבנימין נתניהו לראשות הממשלה". במאמר המערכת נכתב כי גילוי הדעת של גדולי התורה "מבטא את הקו הציבורי של יהדות התורה מאז ומעולם. כזכור התקדים נקבע כבר בבחירות הקודמות כאשר הונהגה לראשונה שיטת הבחירות הישירה לראשות הממשלה. ההחלטה שקיבל אז מרן רשכבה"ג ראש הישיבה שליט"א (הרב שך נ.ה) ועמו כל גדולי התורה והחסידות להצביע בבחירות לראשות הממשלה נגד המשך שלטון השמאל דאז ועבור מועמד גוש הימין, הייתה החלטה נוספת שהמשיכה את דרכו של מרן שליט"א למחות ולפעול בכל דרך נגד שלטון השמאל, המסוכן לקיומו הרוחני של עם ישראל".⁹⁷

הטקטיקה של נתניהו ביחס לחרדים נשענה על מאמץ לשקם את אמינותו שנפגעה ולהציג את השמאל כעוקר תורה. הדימוי הכללי ישראלי והביוגרפיה שלו הקשו על משימה זו במיוחד משום שהקדנציה שלו נתפסה כקשה מבחינת היחסים עם בית המשפט העליון. בריאיונות לעיתונות החרדית הסביר נתניהו כי:

כל מה שהיה ביכולתנו לקיים קיימנו. מבחינת המשפט בישראל היו מגבלות משפטיות ואלה בלבד. מבחינה תקציבית העברנו את כל מה שהובטח ומעבר לכך, בלמנו את הצעות החוק לגיוס בני ישיבות, העברנו את התיקון לחוק המועצות הדתיות, ואת חוק הבשר ובלמנו כל מיני יוזמות חקיקה אנטי דתיות שהועלו על ידי השמאל.⁹⁸

ידיעות שנתפרסמו בעיתונות החרדית והכללית ולפיהן הבטיח נתניהו לרבנים להגביל את הבג"צ במסגרת תבנית להסכם קואליציוני, הוכחו במהלך מערכת הבחירות.

אהוד ברק, לעומת זאת, בחר לתקוף את החרדים בקמפיין הכללי ולשגר את חברי הכנסת שלמה בן עמי ואחרים לנהל משא ומתן עם החרדים במגמה לווסת את המתח וליצור תשתית להידברות. המגמה של צמצום נזקים בלבד באה לידי ביטוי במאמר שפרסם חבר הכנסת בן עמי באחד העיתונים החרדיים. בדבריו הייתה הכרה בגבולות הצרים של שיתוף בין "ישראל אחת" לחרדים:

⁹⁶ יום השישי, כ"ח אייר תשנ"ט; הארץ, 10.5.99.

⁹⁷ שם.

⁹⁸ השבוע בירושלים, כ"ז אייר תשנ"ט.

אני מבחין בחברה החרדית בכמהות אמיתיות להשתלב בכלכלה ובמשק כמובן מתוך שמירת אורח חייהם. ועלינו ליצור את התנאים שיאפשרו זאת. תפיסתי תפיסתנו כי בניגוד לרושם המעוות שעלול היה להיווצר אין שום כוונה לאהוד ברק או לישראל אחת לפגוע באורח החיים החרדי או לאיים חס ושלוש על עצם קיומן של קהילות חרדיות בישראל. חוק הגיוס לא נועד להביא לביטול תורה. החוק יועבר בהידברות, ומכל מקום מורשת בן גוריון שנועדה לשמר את לימוד התורה במדינת ישראל תהיה נר לרגלנו. החוק יתחשב גם בצורכי הצבא שהם ידועים. אגב, הנח"ל החרדי הפועל כבר בהצלחה רבה הוא הוכחה לדרך אפשרית של יישום מוסכם על הכל.⁹⁹

המערכת הפנים חרדית

מלאכת ההרכבה של רשימת יהדות התורה המאוחדת הייתה משימה מסובכת על רקע הפילוגים הפנימיים בחברה החרדית בכלל ובעטייה של מורשת ההפרדה המוסדית בין דגל התורה לבין אגודת ישראל בפרט. יחד עם זאת, תחום התמרון של המנהיגות הפוליטית החרדית היה מצומצם נוכח תחושת המצור של החברה החרדית שחייב התלכדות. תחרות בין שתי המפלגות כמו בבחירות 1988, הייתה דוחפת חרדים רבים לזרועותיה של ש"ס או אפילו הימין הלאומני.

לחברות בכנסת יש במפלגות החרדיות משמעות החורגת מעבר לשאלת הייצוג הכלל חרדי. חבר הכנסת נתפס כמי שמשמש שתדלן עבור המוסדות הפרטיקולריים שאותם הוא מייצג. לבד מייצוג של החברה החרדית כולה נדרש המועמד לטפל בצרכים של שולחיו בנושאי חינוך ושיכון ולפקח על מדיניות הנוגעת למוסדות ולקהילות חרדיות ספציפיות.

העיקרון המנחה בהרכבת הרשימה נשען על שוויון בארבעת המקומות הראשונים הבטוחים. מועמדי אגודת ישראל ברביעייה הראשונה מייצגים את הכוח הגדול בחברה החסידית, חסידי גור, ולצדם "הרחוב הירושלמי של פרוש" המאוגד במעין סיעה "שלומי אמונים". את המקום החמישי רצו אנשי דגל התורה לשריין ל"מרביצי תורה", ספרדים נאמני הרב שך, לעומתם שאפו אנשי אגודת ישראל להבטיחו את המקום לאחת החסידויות הגדולות, בעלז או ויז'ניץ.¹⁰⁰ משקיבלו חסידי ויז'ניץ את המקום החמישי, לאחר חזרתם למפלגה, נותרה שאלת הייצוג של חסידות בעלז. לפי ההסכם שנחתם בין הסיעות, אם הרשימה תזכה בחמישה מנדטים, יבחנו גדולי התורה מי מחברי הכנסת יפנה את מקומו באמצע הקדנציה למועמדה של חסידות בעלז. עסקני אגודת ישראל צפו כי החלטה לדחות את ההכרעה לגבי חסידי בעלז טומנת בתוכה קונפליקטים חריפים שיאיימו על שלמותה.

⁹⁹ שלמה בן עמי, חבקו את הכל, "יום השישי", כ" באייר, תשנ"ט.

¹⁰⁰ בבחירות לרשויות המקומיות הצביעו חסידי ויז'ניץ לש"ס. רק לקראת בחירות 1998 הם חזרו לאגודת ישראל.

הנפגעים העיקריים היו "מרבצי התורה הספרדים". הם הביעו מחאה רכה באמצעות כרוזים שהופצו ברחובות ירושלים ובני-ברק. חולשתם של "מרבצי תורה" נובעת מהיעדר אלקטוראט להליכה עצמאית וממערכת יחסים קשה וטעונה עם ש"ס המונעת הצטרפות לתנועה זו. בריאיון עם מועמד "מרבצי התורה הספרדים" ניכר הקושי החברתי והפוליטי של החרדים הספרדים נאמני הרב שך. מחד גיסא הם אסירי תודה למנהיגות הליטאית על שפתחה את הישיבות לתלמידי הספרדים, ומאידך גיסא הם חשים קיפוח עמוק:

לא נסתיר את העובדות ואין זה סוד שציבור בני התורה הספרדים נאלץ לעיתים להתמודד עם קשיים ברישום ילדיו למוסדות חינוך. ישנן כמה וכמה סיבות שגרמו למציאות זו ואין כאן המקום לפרטן. אך ביוזענו שראש הישיבה הגרא"מ שך שליט"א שכל תלמידיו מעידים על ליבו המלא אהבה עזה ומיוחדת לבני התורה הספרדים התנגד בכל ליבו להתנהגות אי אלו ראשי מוסדות וגופים העושים אבחנות בקבלת תלמידים¹⁰¹

בהמשך דבריו מסביר הרב יחיאל תורג'מן, מועמד "מרבצי התורה" לכנסת, כי על אף הדעות הקדומות וחוסר ההבנה של הציבור האשכנזי את הספרדים אין רוע לב מאחורי הקיפוח. מנקודת מבט זו הוא תוקף את ש"ס כתופעה פלגנית עדתית ששירתה מטרות פוליטיות "אך גרמה נזק עצום לציבור הספרדי שמבקש לחיות באחדות עם כלל העולם התורתי".¹⁰² בסיום נאומו הוא מזהה חוסר עקביות אצל אנשי ש"ס, שעדיין שולחים את ילדיהם למוסדות הליטאיים ובעיקר לישיבות הגבוהות ולמוסדות בית יעקב. כאן נוגע הרב תורג'מן בסוגיה הרגישה של כישלונה של ש"ס ביצירת מוסדות חינוך תורניים אליטיסטיים.

הרב גבריאל טולידאנו הביע את האתוס של הכרת תודה לחרדים הליטאים בכנס של מרבצי תורה:

אילולא אור התורה שהואר עלינו מעולם הישיבות הקדוש לא היה נשאר מאתנו שריד ופליט. זו אינה היסטוריה, חווינו זאת על בשרנו. ההשכלה, הציונות, ההפקרות נעצו את ציפורניהן בסלתה ושמנה של היהדות הספרדית, ורק אור שמחת התורה של הישיבות ובהירות הדעת של רבותינו, החזון אי"ש כל גדולי התורה עד עצם היום הזה הם שהצילו אותנו מבור תחתיות. את נפשנו אנחנו חייבים להם.¹⁰³

ש"ס בחרה להתעלם מהפעילות של מרבצי התורה, אולם הפעילות של תלמידי ישיבות "שובו בנים" וחסידי ברסלב ספרדים העסיקה אותם הרבה יותר. מטה "שובו בנים" התחרה בש"ס בתחום הקמיעות והדת העממית. הפעילים הברסלבים יצאו לערי הפיתוח, למושבים

¹⁰¹ יתד נאמן, כ"ח אייר, תשנ"ט.

¹⁰² שם.

¹⁰³ היה ראש ישיבת גרודנא באשדוד. ישיבה זו מסמנת את המאמץ של הליטאים להקים בפריפריה שלוחות של ישיבת פוניבז' עבור העולים מארצות המזרח.

ולשכונות ונעזרו בברכה של הבבא סאלי. ברכה זו מהווה גורם מתמיד למתח בין יהדות התורה לש"ס. זהו למעשה מחזור של הוראה ישנה של הבבא סאלי לתמוך ברשימת אגודת ישראל, אולם בכל מערכת בחירות היו פלגים שונים של משפלת בבא סאלי, משני עברי המתרס של הפוליטיקה החרדית-ספרדית, נותנים לגיטימציה להפקה מחודשת של הקמיע.

הברכות שמבטיח הקמיע מותנות בהצבעה ליהדות התורה ולנתניהו. על הקמיע מופיעה גם גרסא של אחד התיקונים של חסידי ברסלב. בתגובה על קמיעות אלה הפיצה ש"ס קמיעות משלה, אולם המפלגה נמנעה ממאבק חזיתי ביהדות התורה. בריאיון לשבועון החרדי "השבוע" הכריז אריה דרעי כי "אנחנו מודאגים כי הגיעו אלינו ידיעות על אברכים ספרדים וסתם בעלי בתים שמתכוונים להצביע עבור המפלגות האשכנזיות. אנחנו יודעים את זה כי לרבנים שלנו פונים מאות אנשים שמבקשים לדעת "דעת תורה" בקשר להתחייבות שלהם להצביע עבור הבבא סאלי. בירושלים ובבני-ברק כמעט אין כל השפעה לקמפיין הבבא סאלי של יהדות התורה. אבל אני מסתובב ביישובים ובמושבים בדרום ובצפון. שם זה עובד חזק מאוד. למרות שזה כואב לנו כי אנחנו לא גונבים קולות מהציבור האשכנזי ואפילו לא עובדים בקרבו, בכל זאת החלטתי לשתוק ולא להיאבק, כי למרות שאולי נפסיד מנדט או שניים לטובת יהדות התורה זה לא שווה את המחלוקת".¹⁰⁴ מספר חודשים מוקדם יותר, בבחירות לעיריית ירושלים, סער הרחוב החרדי סביב המאבק בין ארגון מרביצי תורה לבין פעילי ש"ס.

המאמץ של יהדות התורה בכיוון האלקטוראט של חב"ד נעשה, באופן טבעי, על ידי אנשי אגודת ישראל. במכתב לחסידי חב"ד "אחיי ורעיי היקרים" מסביר מאיר פרוש עד כמה הושפע מהרבי בנושאי ארץ ישראל, בסוגיית מיהו יהודי ובשאלת ההתיישבות בא"י. סגן השר פרוש, המכנה עצמו ידיד תנועת חב"ד, מנסה להמחיש במכתב כי חב"ד היא בשר מבשרה של החברה החרדית, ועל כן רק טבעי שתתמוך ביהדות התורה. ההיסמכות של פרוש על קריאתו של הרבי לתמוך "ברשימה הדתית ביותר" מרמזת על החשש מפני אבדן קולות חב"ד לימין. כדי למשוך את קולות חב"ד פורסמו מודעות בשם נאמני אנ"ש בחב"ד – תומכי הרשימה החרדית ביותר. בפרסומי הגוף החב"די הותקף ח"כ בני בגין, ראש "האיחוד הלאומי", בחריפות על עמדותיו הליברליות, אורחות חייו ועמדתו, לכאורה, כלפי הרבי.¹⁰⁵ הגופים הרשמיים של חב"ד ובעיקר בית הדין הרבני שלה הכריזו על ניטרליות בבחירות. המליונר יוסף גוטניק, המזהה עצמו כשליח הרבי, המשיך במעורבות אינטנסיבית למען בחירתו של בנימין נתניהו.

קבוצה גדולה אחרת שעמה התמודדה אגודת ישראל הייתה העדה החרדית, בעיקר בירושלים. העימות החוזר סביב הבחירות ל"כנסת המינים" היא אחד המאפיינים המבחינים את העדה החרדית משאר החברה החרדית. ההתנגדות להשתתפות בכל בחירות למוסד ציוני היא מורשת מתקופת המנדט. בהחרמה מקופל רעיון ההתבדלות באחד מגילויי המזוקקים. הבחירות מזמנות לקנאי ירושלים מן העדה החרדית גם אפשרות להציג את משנתם

¹⁰⁴ השבוע, מוסף שישה ימים, פרשת במדבר, עמוד 9.

¹⁰⁵ ראה: מודעת אנ"ש, "חדשות משפחה", כ"ז אייר, תשנ"ט.

הפוליטית במערכה חריפה נגד ההשתתפות. דרכי הפעולה של העדה החרדית נשענות על כרזות רחוב, פשקווילים ואסיפות.

העדה החרדית הציגה את מערכת ההנמקות הרגילה כנגד השתתפות בבחירות. עמדתה מתבססת על כך שהשתתפות מהווה עברה על שלוש השבועות, יוצרת שותפות בכנסת המנאצת את תורת ישראל, מתחברת למוסד שיש בו נשים ופותחת פתח לפשרנות כלפי הכפירה החילונית. בניגוד לאנשי אגודת ישראל מתוארת העדה החרדית כ"ברכיים שלא כרעו לבעל הציוני", מקדשי שם שמים הסובלים במסירות נפש.¹⁰⁶

במערכות בחירות קודמות נשענה ההנמקה התאולוגית של מתנגדי ההשתתפות על הוראותיהם ההיסטוריות של רבני העדה ובעיקר הרבי מסאטמר, אולם סמוך ליום הבחירות עדכנו רבני העדה את האיסור המוחלט כיוון ששורר "בלבול דעות" בקרב "רבים משלומי אמוני ישראל בעניין הבחירות לכנסת המינים. למשמע אוזן תדאב נפשנו, אשר יצרה דע"ז של הליכה לבחירות מתגבר ומתפשט כעת באופנים שונים ואמתלאות שונים".¹⁰⁷ אף-על-פי שהרווח האלקטורלי שניתן היה להשיג מקרב העדה החרדית היה מצומצם ועל אף המדיניות המסורתית של הימנעות מעימות עם מחרימי הבחירות הפיצו גורמים שונים, כנראה אנשי האגודה בירושלים, "פנייה גלויה" בנושא התקצוב של מוסדות שונים מכספי משרד החינוך. בכרוז נכתב כי יש מוסדות של העדה "שכבר כמה שנים שהם נהנים מתקציבים שונים ממשרדי השלטון וראשי העדה ממלאים פיהם מים בשתיקה רועמת ומעלימה עין מכל זה".¹⁰⁸

נושא אחר שהעסיק את הרחוב החרדי ועלה על סדר היום בתקופת הבחירות קשור במאסרו של שמואל קורנבליט שנעצר בחשד שהשתתף בשריפת דירת המסיונריות בשכונת גאולה. בהפגנה נגד בית המשפט העליון הונפו כרזות הקוראות לשחרורו של "אסיר ציון", ובמהלך הימים שלפני הבחירות הוצפה ירושלים בכרוזים: "23 ח"כים דתיים ואסיר ציון אחד שנמק בכלאו. אל תיתן קולך לרמאים". חלק מהכרוזים כוונו נגד סגן השר, מאיר פרוש. באחד מהם נכתב: "בעוד אתה מסייר בהתנחלויות נמק אחיך בכלא מזה שישה חודשים. קול אסירי ציון זועק אליך ממעמקי האדמה ואתה אוטם אזניך מלשמוע. לא נצביע ג' כי עת צרה ליעקב והם ישנים".¹⁰⁹

בתגובה ללחצים מן הרחוב העלו גדולי התורה את הסוגיה בפני ראש הממשלה, ושני גדולי התורה, הרב קנייבסקי והרב אהרון לייב שטיינמן, ביקרו את האסיר. ביקור זה הוא המשכה של מסורת ששורשיה בפעילותו של החזון אי"ש ביחס לאסירי השבת, אולם ההקשר של בחירות חיזק את המחויבות כלפי האסיר.

¹⁰⁶ ראה: כרוז, מפני מה אסור לו ליהודי חרדי להשתתף בבחירות לכנסת הציונית? היכי דמי מחאה ?

¹⁰⁷ כרוז "שמעו דבר ד'".

¹⁰⁸ כרוז "הרפ"י".

¹⁰⁹ על ביקור של מאיר פרוש אצל האסיר ראה: "במחנה החרדי", גיליון 926, עמוד 48.

התוצאות

יהדות התורה קיבלה בבחירות 1999 קרוב למאה עשרים ושישה אלף קולות, גידול של עשרים ושבעה אלף קולות בהשוואה לבחירות הקודמות. בכך נפרץ מה שכונה במפלגה "מחסום ארבעה המנדטים". ההישג חשוב מבחינה פסיכולוגית, כיוון שהגידול הדמוגרפי של החברה החרדית צריך היה לבוא לידי ביטוי אלקטוראלי מובהק. הציפייה לגידול מסתירה חשש מסוים מפני התפקרות סמויה, אולם התמונה מורכבת יותר. החברה החרדית עברה שינויים פוליטיים שבעטיים ניתקו ממנה פועלי אגודת ישראל, אלפי מצביעים מזרחיים עזבו, ורבים מן הבוחרים עברו לתמוך במפלגות הימין החילוני.

בפרספקטיבה היסטורית, כאשר מביאים בחשבון קונויקטורה פוליטית, ניכר גידול רצוף באלקטוראט של יהדות התורה. בבחירות בשנות השישים והשבעים קיבלה המפלגה למעלה מחמישים אלף קולות. בשנות השמונים מקיף האלקטוראט החרדי האשכנזי למעלה משבעים אלף קולות.¹¹⁰ בראשית שנות התשעים חצתה יהדות התורה את הקו של שמונים אלף קולות, ובבחירות 1996 הוסיפה המפלגה יותר מעשרת אלפים קולות ונגעה במאה אלף קולות. חלק מגידול זה הוא גידול דמוגרפי, במיוחד אם מביאים בחשבון את הכרסום של ש"ס ומנכים את הקולות של נאמני הרב שך הספרדים שרצו בנפרד.

בחירות 1988, שבהן זכו אגודת ישראל ודגל התורה ב-136,000 קולות מלמדות כי מלבד הגידול הדמוגרפי יש לחרדיות האשכנזית יכולת חדירה לקבוצות אוכלוסייה מסורתיות, אם עומד לרשותה מנגנון מתאים. את החדירה לציבור מסורתי ב-1988 ביצעו חסידי חב"ד באמצעות שימוש בקמיעות של הבבא סאלי. ב-1999 עשו זאת תלמידי "שובו בנים". מאחר שחלק מהאלקטוראט הזה מצוי בערי הפיתוח, קשה לבודד את האשכנזים מתוך הספרדים ללא ניתוח לפי קלפיות. בחלק מערי הפיתוח אוכלוסייה חרדית אשכנזית גדולה. הנוכחות של האשכנזים בערי הפיתוח התחילה כחלק מההליכה של "חבר הפעילים" לאשדוד, לנתיבות, לאופקים ולריכוזים אחרים של עולי אסיה ואפריקה, בדרך כלל סביב מוסדות חינוך כמו הישיבות גרודנא, הנגב ובאר-שבע. במהלך שנות השבעים, ובעיקר לאחר המהפך, הפכו אותם גרעינים סביב מוסדות החינוך לקריות חרדיות. קריות אלה הציעו פתרון דיור נוח למצוקת

¹¹⁰ ניתוח זה הוא בעייתי בגלל ש"ס וחב"ד בעיקר על רקע בחירות 1988 שבהן קיבלו מפלגות חרדיות אשכנזיות 136,000 קולות, אולם כאן הגיעה אגודת ישראל באמצעות חב"ד לאתרים חדשים בערי הפיתוח ובקרבי יוצאי אסיה ואפריקה.

הדיוור של החברה החרדית האשכנזית. בשנות התשעים כבר נבנו שכונות חדשות על בסיס אותן קריות.

בחלק מערי הפיתוח, דוגמת בית-שמש, אופקים, נתיבות, קריית גת וחצור הגלילית מקבלת יהדות התורה בין חמש מאות לאלף שלוש מאות קולות. זהו גידול קטן, לעומת מערכות קודמות, שחלקו דמוגרפי וחלקו האחר מקורו בגיוס מצביעים מזרחיים. תופעה זו ניכרת גם באילת, שם קיבלה יהדות התורה למעלה מחמש מאות קולות. בערים חדשות, שבהן תקעו חבר הפעילים יתד בשנות החמישים והשישים, דוגמת אשדוד, מקבלת המפלגה חמשת אלפים קולות, ואילו בבאר-שבע רק אלף שלוש מאות קולות. הבדל זה הוא פונקציה של היקף השכונות החרדיות בערים אלו בשנות השמונים והתשעים. ביישובים ובשכונות שנבנו עבור החרדים בשנות התשעים קיבלה יהדות התורה את המצביעים שייצאה מבני-ברק ומירושלים. כך הגיעה המפלגה להישג של למעלה מאלף קולות בבית-שמש וברכסים. הבנייה המתוכננת בשכונות אלו והתמיכה של נציגי החרדים בעמותות שהקימו אותן ממחישות את ההישגים של יהדות התורה בפתרון בעיות הדיוור של החרדים האשכנזים. הגידול במספר המצביעים בריכוזים חדשים אלו בהשוואה ל-1996 הוא של כארבעים אחוז.

גידול נוסף באלקטוראט של יהדות התורה ניכר בקריות החסידיות שנבנו בשנות החמישים והשישים בערים ותיקות: רחובות, נתניה, חולון, בת-ים, ראשון לציון וחיפה. על אף ייחודה קיבלה המפלגה קרוב לעשרת אלפים קולות בסך הכל. באזורים אלו ניכר גידול לינארי של עשרה עד עשרים אחוז מבחירות 1996. ניתוח ראשוני של קלפיות מלמד שרובו של הגידול דמוגרפי. גידול מרשים היה לאגודת ישראל בשני ריכוזים שנחשבים חלק מהמטרופולין של בני-ברק: בתל אביב ובפתח-תקווה. בערים אלו היה ליהדות התורה גידול מרשים של קרוב לאלפיים קולות מאז 1996. חלק מהגידול ניתן להסבר באמצעות גלישה של מצביעים מבני-ברק ובגידול דמוגרפי, אולם ייתכן שחלקו נעוץ בנגיסה באלקטוראט של ש"ס.

יישובים חרדיים מובהקים ותיקים יחסית, דוגמת קריית יערים וביתר עילית אישרו את ההגמוניה של יהדות התורה, ואולם בשני היישובים זכתה ש"ס להישגים מרשימים מאוד שלא ניתן להסבירם אלא בהצבעה אשכנזית לש"ס. ייתכן שפירוש הדבר הוא שלכמה יישובים חרדיים עצמאיים, ותיקים יחסית, יש סדר יום חרדי ישראלי חדש. עדות מסייעת לטענה זו ניתן למצוא בעובדה שבחלק מהמושבים של פועלי אגודת ישראל, למשל, כפר גדעון ובית חלקיה הכפילה ש"ס את כוחה.

מושבי פועלי אגודת ישראל הם ביטוי לזהות הנמצאת על התפר שבין החברה החרדית האשכנזית לחברה הכללית. חלק מאותם מושבים עדיין מזוהים עם יהדות התורה, אולם במושבים אחרים התחזקו המפד"ל או ש"ס. לעומת זאת הצליחה יהדות התורה לקזז בש"ס ובמפד"ל בחלק ממושבי העולים של שנות החמישים, כמו אביבים, זנוח, שרשרת. בקיבוץ חפץ חיים, סמל מרכזי של החברה החרדית, קיבלה יהדות התורה קרוב למחצית הקולות. עובדה זו מלמדת כי אגודת ישראל יכולה עדיין לשקם את מעמדה בציבור זה.

החשיבות הגוברת של ריכוזי החרדים החדשים ניכרת, כמובן, בירידת המרכזיות של שני הריכוזים המסורתיים בבני-ברק ובירושלים. בשתי מערכות הבחירות הקודמות תרמו שני הריכוזים הגדולים כשישים אחוז מהקולות ליהדות התורה. בבחירות 1999 היוו שישים אלף המצביעים בבני-ברק ובירושלים פחות ממחצית האלקטוראט. ראוי לציין שהמרכזים החינוכיים, התרבותיים, הדתיים והפוליטיים של המפלגה מרוכזים בערים אלו. אופי ההתפשטות של החברה החרדית יוצר הבדל בגיל בין אוכלוסיית ירושלים ובני-ברק לבין זו של היישובים החדשים. האוכלוסייה בריכוזים החדשים צעירה יותר.

התקווה הגדולה של מקורבי סגן השר פרוש לפרוץ לציבור המתנחלים נכזבה. ברוב ההתנחלויות שבהן קיבלה אגודת ישראל קולות מעטים 1996- היא הכפילה ושילשה את כוחה, אולם מדובר עדיין במספרים קטנים מאוד. בפסגות, בעופרה, באלון מורה, בקרני שומרון, באלקנה, בנווה דקלים, בפדואל, בטלמון, בעלי, בקדומים ובמבוא חורון קיבלה יהדות התורה המאוחדת קרוב לשלושים קולות. במונחים מוחלטים מדובר בהופעה זניחה ובכישלון, בעיקר משום ש"ס השיגה יותר בחלק מיישובים אלה ללא כל מאמץ ממוקד. ביישובים שבהם השפעה חרדית ישירה או מעורבות גדולה במיוחד של משרד השיכון היה ההישג מעט גדול יותר, למשל, בית אל, אפרת וניסנית. היישוב בת עין, יישוב ייחודי של חוזרים בתשובה, משקף את חדירתה של אגודת ישראל לקהל חדש. בבחירות 1996 קיבלה יהדות התורה רק עשרה אחוזים מקולות המצביעים ביישוב, ואילו ב-1999 זכתה המפלגה לכארבעים אחוז מן הקולות. חלק מתושבי בת עין מצויים במעגל ההשראה של חוגי "שובו בנים". ביישוב הזה הצליחה יהדות התורה להתמודד בהצלחה מול האתגר של ש"ס. דבר זה מחזק את ההשערה כי ההישגים של המפלגה בשדות הצייד הארוכים, כפי שזיהה גם אריה דרעי, באו מקרב מצביעים מזרחיים מסורתיים.

ביישובים חרדיים מובהקים וחדשים שמרה יהדות התורה על מעמדה, למשל, קריית ספר ויישובים קטנים יותר. ניתן לשער כי המתיישבים הללו, שזה מקרוב יצאו את בני-ברק, ירושלים וריכוזי חרדים אחרים עדיין מצביעים לפי הדפוסים הנהוגים במרכז. דווקא ביישובים עצמאיים ותיקים, כמו עמנואל וביתר עילית יכולים להמחיש את השפעת הריחוק מהמטרופולין על דפוסי הצבעה. יש לבחון את מידת האיום של ש"ס על יהדות התורה ביישובים אלו ואת יכולתו של הימין הלאומני למשוך קולות של חרדים אשכנזים. אפשר שהנטייה לבחור באלטרנטיבות ליהדות התורה, ש"ס והימין הלאומני תלויה בסדר היום של הבחירות; נושאי מלחמת הבחירות של שנת 1999, שאלות פנים ומעמדה של הדת, הקלו על יהדות התורה. ההישג של יהדות התורה בכפר חב"ד, שבא על חשבון הימין והליכוד, מרמז על השפעה מעין זו. בריכוז המובהק ביותר של חב"ד גדל כוחה של יהדות התורה ממספר זעום של קולות לחמישה עשר אחוז, אולם הימין עדיין זוכה לרוב בולט ביישוב. מעניין ש"ס התקרבה לאותו הישג ביישוב ללא מאמץ ניכר.

הצלחה גדולה הייתה ליהדות התורה בסקטור הערבי; שם זכתה ביותר מאחוז אחד מן הקולות. הישגים אלו היו ביישובים ובריכוזים שבהם פעל משרד השיכון בראשות סגן השר פרוש. הישג זה ממוקד באופן טבעי בכפרים שבהם ההצבעה של בסיס יחסי פטרון לקוח פשוטה יותר וביישובים דרוזיים, כמו עוספיא. ההישג של יהדות התורה בערים היה נמוך

וכלל כמה עשרות קולות בלבד. בסך הכל קיבלה המפלגה קרוב לשלושת אלפים שמונה מאות קולות ביישובי המצביעים הלא יהודים.

ניתוח התוצאות מלמד כי יהדות התורה הצליחה לשמור על הדומיננטיות בקרב היישובים החרדיים החדשים ולשלוט בצורה מבוקרת על דליפה של קולות לכיוון ש"ס, המפד"ל ומפלגות הימין. הסיבה לכך קשורה בעובדה שהמפלגה מספקת שירותי רווחה וחינוך לתפוצות של חברת הלומדים. ייתכן כי אם היישובים החדשים יישאו אופי תעסוקתי אחר יקרין הדבר גם על רמת הנאמנות הפוליטית. אחריתם של יישובי פא"י מרמזת אולי על מגמה כזו בפרספקטיבה היסטורית.

השאיפה לחדור לקהל בוחרים חדש לא מומשה במלואה. היפתחותה של יהדות התורה כלפי החברה הישראלית יוצרת לה הזדמנויות מוגבלות בימין, בקרב בעלי תשובה ובתוך הצבור המזרחי המסורתי.

עיקר המאמץ של יהדות התורה היה, וכפי הנראה ימשיך להיות, שמירה על האלקטוארט החרדי על אף השינויים המתרחשים בחברה החרדית. מבחינה זו בחירות 1999 הן הצלחה פוליטית ולוגיסטית מרשימה. ייתכן, אמנם, שתלותם של המצביעים בשירותים שהמפלגה מגייסת ושומרת עליהם מחזקת את אחיזתה בהם, אולם יהדות התורה המאוחדת מזוהה כבית המשקף את זהותם של החרדים הישראליים בעידן של שינוי.

היום שאחרי

התגובה של הממסד הדתי לאחר קבלת תוצאות הבחירות קשורה לרוב במאמץ החינוכי להחזיר את תלמידי הישיבות לתלם. בדרך כלל משקפים העיתונים המפלגתיים מאמץ מלאכותי לנהוג במתכונת של שגרה. תגובה יוצאת דופן, על גבול ההיסטריה, שהמשיכה את רוח מערכת הבחירות פורסמה בביטאון חסידי בעלז על ידי מועמד מספר שש של יהדות התורה, הרב ישראל אייכלר:

החל מהיום ישלוט בארץ הפחד והטרור החילוני נגד החרדים. צלבי הקרס, שריפת בתי כנסת מכות ברחובות, איומים ואפילו דברים שאין להעלותם על הכתב, הם חלק ממה שכבר קורה בארץ, בימי תקופת שלטונו של "הטוב ליהודים". כמה גדולים עיני חכמים שהזהירו אותנו מפני התערבות יתירה בהמלכת מלכים והורדתם מכס שלטונם.

מהיום יש להיזהר בכפל כפליים ולפחד מלבטא את האמת כולה ואת כל אשר אנו חושבים על מר גורלה של כנסת ישראל בגלות בין יהודים. שלטון השופטים יכביד את ידו, והמשטר החילוני ידכא כל חופש ביטוי... אולם בכל רע יש טוב, מהיום ידע כל יהודי חרדי שאין לנו חלק ונחלה בממלכת המרד בה' אלוקי ישראל. לאחר הסחף הציוני ברחוב החרדי יבין כל נער חרדי כי ארץ הקודש כבושה וחבולה, פצועה ומשוסעת בידי מטמאיה, ואין אנו יכולים לשוב אל גיל כעמים. אין לנו מדינה. אין לנו שלטון, אין לנו גאולה ולא אתחלתא של המשת"פים. נדע לפחות ללא כחל ושרק שאנו חיים בגלות איומה ומדכאת. נהייה מודעים להיותנו בגלות ולהודות להשי"ת על עצם יכולתנו לשבת בארצנו הקדושה ללמוד תורת ה'. נתפלל להשי"ת ונזעק אליו לבל תגזר חלילה גזירת הקנטנוסטים כבימי הצאר הרוסי.¹¹¹

המסקנה של אייכלר, על אף המלל המתלהם, מינורית מאוד ומוליכה להתבדלות מתוך אי נחת.

¹¹¹ "המחנה החרדי", גיליון 927, פרשת נשא, תשנ"ט.

אין לנו שום אפשרות לערוב ליהדותם ולהתנהגותם של החילוניים. אם נצליח לקרב יהודי לבוראו, אשרינו ואשרי לו ואשרי חלקו. עלינו לפתוח את לבנו ואת דלתות ביתנו לקרב כל נשמה שמתעוררת מן השבי ולהשיבה לאיתן התורה. אבל כל עוד הוא שבוי בתרבות החילונית אין לנו שום ערבות, איך יתנהג ומה יאכל במה ירעיל את נפשו וגופו רח"ל. נגמר הסיפור ההיסטורי של הסדרי הסטטוס קוו. נגמרו אשליות של מדינה יהודית המתנהגת ככל הגויים וחובשת כיפה סרוגה מטלאים של מסורת.¹¹²

עמדה מתבדלת מסוג דומה אולם קיצונית יותר הציג הרב צבי וינמן. וינמן, טוען רבני ומי שכתב על ההיסטוריה של אגודת ישראל, תוהה אם לא ראוי לאמץ את הדגם של התבדלות העדה החרדית. בדבריו הוא מעלה את השאלה אם אין טעם לבחון מחדש את ההשתתפות בבחירות. נקודת המוצא שלו דומה לזו של אייכלר בכך ששניהם מודאגים מן התלות ומההתקרבות של החברה החרדית לחברה הכללית בעקבות תהליכים פוליטיים. אולם בשעה שאייכלר רוצה התבדלות מבלי לוותר על התמיכה הכלכלית ועל ההשתתפות בבחירות מגלה הרב וינמן עקביות וטוען כי להתבדלות אמיתית יש מחירים כבדים. המופת שלו בהקשר זה נקשר במוסדות החינוך של דושינסקי, סאטמאר והעדה החרדית. דרך ארוכה למי שהחל דרכו באגף הרדיקלי של צעירי אגודת ישראל ושירת בצבא.¹¹³

עמדה מנוגדת המבקרת את החברה החרדית על שאינה מקרינה די את איכויותיה על החברה הציג הפובליציסט, הרב משה גרילק:

למעשה זה שנים שתחושת השליחות הזאת מעומעמת אצלנו. הצורך להילחם על זכויות היסוד שלנו כבני אדם השכיח אותה מאתנו, אם במעט ואם בהרבה. אנו מדברים עם העולם החילוני רק על המגיע לנו ובצדק רב כאזרחים של קבוצת מיעוט המקופחת לכל אורך שנות המדינה ולא על שליחותנו בתוככי החברה. למעשה אנו לא מקרינים את מה שאנו תורמים בעצם נוכחותנו כיהודים שומרי תורה לחברה ישראלית מתנכרת שזהותה היהודית מתפוררת. למעשה אנו מגייסים את היידישקייט לצורכי הפוליטיקה ולא את הפוליטיקה לצורכי היידישקייט. וכך, תחת לחץ הצורך הקיומי התגמדה לה קומתנו היהודית בעיני הציבור הסובב אותנו וגם בעיני עצמנו. הפכנו, גם בעיני עצמנו, רק לדורשי תקציבים עבור צרכי הציבור שלנו. כל הופעתנו הציבורית היא בנוסח השתדלני להשיג את המגיע לנו בצדק, בזכות ועל פי חובת מדינה נורמלית לאזרחיה וזהו...

אולם אנו גדולים מכך בהרבה. עלינו לזקוף קומה כי אנו נושאי שליחות. אנו שגרירי התורה ונציגי הקב"ה בתוך חברה ששכחה מה זה להיות יהודי. ואנו שגרירים גם למענה. לא לא לא במסגרת תכנית של החזרה בתשובה. כי אם

¹¹² שם.

¹¹³ "חדשות משפחה", 19.5.99.

בעצם הנוכחות שלנו. תייר ישראלי בחו"ל מתנהג בצורה חופשית בשונה משגרירנו באותה מדינה. האחרון יודע שהוא מייצג את מדינתו ועליו לנהוג בהתאם למען יגדל כבודה של מדינתו בעיני אזרחי אותה מדינה. כך עלינו להיות בתוככי החברה הישראלית או במושג תורני יותר: לויים וכהנים המשרתים בקודש. פירושו של מושג זה הוא לחיות חיים של עדות חיה לאמיתות התורה ולגדולתה.¹¹⁴

גישה אחרת מעט גלותית ביטאה שביעות רצון מתוצאות הבחירות, שכן "אלה הנקראים שמאל הגיעו לשלטון, זה כשלעצמו יפחית את ההסתה ואת השנאה נגדנו אשר השתוללה בחצי השנה האחרונה".¹¹⁵ עמדה זו בלטה במאמר ארוך בבטאון אגודת ישראל תחת הכותרת "חשבון נפש":

ציידים מומחים טוענים כניסיון שהוכח רבות שאריה שבע אינו טורף. לביא שדוד מסוכן לבריות ושמילא כרסו בבשר טרף לא יסתער לשסע בעל חי. פסיכולוגיה זו פעילה גם בחיות אדם. השבע מניח לטרפו, כך, כמדומני יש לצפות שהמפלגה שהשלטון הוחזר לה, והיא תולדה של מפא"י ההיסטורית, ישראל אחת ועמה כל המפלגות החילוניות באו עתה על סיפוקן וחרדת החרדים נרגעה.

בל נתעלם מן האמת! המפלגות הציוניות, מבחינת זווית ראייתן הן אלו אשר יסדו את מדינת ישראל. במובן הציבורי הכללי הן אלו אשר נלחמו על הקמתה ונלחמו מלחמותיה. הן בנו את ההתיישבות והחקלאות, הן הקימו את מוסדות האקדמיה והמדינה כשאנחנו – לפחות מבחינה ציבורית כללית ישבנו באהלי תורה והקדשנו את כל כולנו להאדרת החינוך התורני...

מנקודת מבטן של המפלגות הציוניות מקיימות המדינה ויוצאי חלצה. אנחנו כהאשמתן "גנבנו" להם את המדינה. כל טיעוני הנגד לא היה בהם כדי להרגיע את החשים נעשקים כמושלכים מארמונות אשר בנו במאבק שנים. בהרהור קל, החובה להודות, שאנחנו במקומן לא היינו חשים אחרת.¹¹⁶

סיכום פחות פילוסופי ויותר פרגמטי המבטא את הרוח האגודאית הציג מנחם פרוש הזקן.

נכנסתי פעם לרב מבריסק זצ"ל בעת אחת הסערות שהיו סביב כאשר היה חשש שלא יאפשרו להמשיך את קיום תלמודי התורה בידיש. ואמרתי לו האם כבוד הרב היה מעלה בדעתו שכן גוריון כאשר יהיה ראש ממשלה יאפשר קיומם בידיש? ואז הוא אמר לי "לב מלכים ושרים ביד ה'" – גם של יהודים.

¹¹⁴ "משפחה", גיליון 399, כ"ז אייר תשנ"ט, עמוד 6.

¹¹⁵ דוד נחמן בלוי, ניצלנו מצרה גדולה, "משפחה", ד' סיוון תשנ"ט.

¹¹⁶ יצחק מתיתיהו טננבוים, "המודיע", ה' בסיוון תשנ"ט.

דרכה של אגודת ישראל מאז ומתמיד הוא למצוא את הדרך איך להידבר עם אלה אשר מחזיקים בהגה השלטון. למעלה מעשרים שנה גם כשהיינו באופוזיציה מצאנו שפה, השגנו את קיומו של החינוך העצמאי, את הסדר שחרור בנות מהצבא, את ההסדר לדחיית שירותם של בני ישיבות מהצבא. השגנו זאת. צריכים רק למצוא את הדרך איך להידבר. ויהדות התורה תמצא את הדרך ללא כל ספק, מכח ניסיונה מאז כינונה מאז קיומה.¹¹⁷

לקראת סיכום – הבחירות לראשות הממשלה 2001: העמדה הצפויה

סדר היום של החברה הישראלית עד אירועי אוקטובר 2000 התמקד בגבולות הקולקטיב הישראלי פנימה ובהיבטים השונים של ההגדרה של המדינה כיהודית ודמוקרטית. העימות האלים עם הפלסטינים החזיר לסדר היום של החברה הישראלית את הדיון על שאלת הגבולות הטריטוריאליים של הקולקטיב הישראלי אל מול הפלסטינים. הופעתה המחודשת של שאלה זו, לאחר שהצטיירה בעיני רבים כקרובה לפתרון, טלטלה את החברה החרדית כשם שהשפיעה על החברה הישראלית בכללה והחלישה במעט את השיח על "מלחמת תרבות" שרווח בחוגים שונים.

הבחירות לראשות הממשלה בעקבות אירועי אוקטובר סימנו התנסות אלקטוראלית חדשה לחברה הישראלית בכללה, אולם היו בהן השלכות ייחודיות על הפוליטיקה החרדית. המנהיגות הדתית נדרשה להורות להצביע עבור מועמד חילוני. ניתן, אמנם, לטעון כי החרדים הצביעו כבר בעבר עבור מועמדים חילוניים בבחירות אישיות במישור המקומי וברמה הארצית, אולם בחירות אלו נערכו בד בבד עם בחירות שבהן הצביעו החרדים עבור רשימה דתית בחזקת שלוחי דרבנן. ההצבעה עבור מועמד חילוני מערערת את העמדה האידאולוגית שעיצבה המנהיגות החרדית ביחס להגבלת האחריות כלפי החלטות של ממשלה חילונית. החילוניות המוחצנת של שני המועמדים ועמדתם בנוגע לגיוס בחורי ישיבות הפכו את ההתערבות לטובת אחד המועמדים קשה עוד יותר.

אופייה של החברה החרדית כחברת לומדים המושתתת על קבוצה רחבה של תלמידי חכמים עורר קושי הנובע מביטול תורה שעלול להיגרם לתלמידי הישיבות כאשר ילכו להצביע, קל וחומר ביחס להתגייסות במטות הבחירות. חלק מהבעיה היה נעוץ בשיח החרדי שמלווה כל מערכת בחירות, ולפיו יש צורך בהצדקה חינוכית של "סגירת הגמרות". נכחד האידאל הלמדני האוסר ביטול תורה על תלמידי חכמים. המשימה המורכבת הזו הפכה סבוכה במיוחד בבחירות לראשות הממשלה ב-2001.

הבעיה ההשקפתית-חינוכית ביחס לתמיכה במועמד חילוני וסוגיית ביטול התורה של תלמידי חכמים שימשו בסיס לדילמה פוליטית חמורה הרבה יותר. הבחירות לראשות הממשלה

¹¹⁷ מנחם פרוש, לפתוח דף חדש, "חדשות משפחה", ד' בסיוון תשנ"ט.

הציבו אתגר לגדולי התורה ולהנהגה הפוליטית של יהדות התורה כיוון שנתפסו כמבחן למרותם על המצביעים ולמידת השליטה של המפלגה על הרחוב החרדי. האתגר שמולו עמדה המנהיגות החרדית היה מורכב ולווה בחרדה מפני כמה תרחישים אפשריים. התרחיש המאיים ביותר היה מצב שהרבנים אינם מורים כיצד להצביע, והמוני הציבור החרדי מצביעים שלא על פי דעת תורה. במצב זה היו החרדים מאבדים את עמדת הכוח מול מועמד של הימין בבחירות עתידיות, דעת תורה הייתה מצטיירת ככלי ריק, וכבודם של הרבנים היה נפגע. התפתחות כזו עלולה הייתה לגרום להתפרקות לו מספר אדמו"רים וראשי ישיבות הנוטים לעמדות ניציות קיצוניות היו מורים לצאן מרעיתם להצביע עבור מועמד הימין. לכאורה יכלו גדולי התורה להורות להצביע עבור מועמד הימין, אולם אז היה מתעורר הקושי ההשקפתי-חינוכי, והיה חשש כי תלמידי חכמים רבים לא יתגייסו באותה דרגת התלהבות, ושיעורי ההצבעה לא יהיו גבוהים. מצב מעין זה היה חושף את חוסר יכולתם של גדולי התורה להשפיע על ההצבעה החרדית. אי-נחת מהצבעה עבור שרון מחד גיסא ופחד מהצבעה ימנית לאומנית עצמאית מאידך גיסא הותירו למנהיגות תחום תמרון מצומצם. המצב הפך סבוך עוד יותר בשל החשש שהימנעות מתמיכה במועמד לראשות הממשלה תפטור את המועמד הנבחר ממחויבות כלפי החרדים, וממשלת אחדות, אם תקום, תדחק את יהדות התורה אל האופוזיציה. היגיון פוליטי דומה הוליך את נציגי דגל התורה לתמוך בביטול הבחירה הישירה לראש הממשלה.

בתנאים אלו ניתן היה לצפות כי ההכרעה תיעשה סמוך ליום הבחירות ותרמוז על המועמד הרצוי מבלי להתחייב למשמעות הסמלית של הכתרת מועמד חילוני ונשיאת אחריות ישירה להכרעות שלטוניות.

החרדים לא היו אדישים להשתקפות של הדילמות הללו בעיני הציבור החילוני עוד במהלך מערכת הבחירות. ימים מספר לפני הבחירות פורסם בעיתון אגודת ישראל מאמר המתייחס לקושי שבו נתונה המנהיגות החרדית. כותב המאמר הסביר כי "מרתית לשמוע את לזות השפתיים של התקשורת החילונית", שלפיה, "יכתוב 'הרחוב' לגדולי התורה את ההחלטה מה להורות לציבור". אולם בהמשך הדברים משתקפים המתחים והקשיים מאליהם, "אני מניח שאני מתפרץ לדלת פתוחה", כותב המחבר, "התקשורת מעוותת כרגיל את הלכי הרוח בציבור החרדי, אך אסור להשאיר לאינטרסנטים וקלי הדק את פתחון הפה של הכלל ובודאי לא להתפס לסגנון פסול".¹¹⁸ הדברים מכוונים, לכאורה, אל הפרשנות של הדילמה החרדית, אולם ניתן להפנותם גם אל העיתונות החרדית הבלתי מפלגתית ולעסקנים שונים שביטאו עמדה התומכת באריאל שרון.

בתנאים המסובכים שנוצרו לא הייתה למהלכים של שני המועמדים, שרון וברק, השפעה רבה. ירידה מסוימת ביכולת השליטה של גדולי התורה בציבור החרדי אינה מסמנת עדיין יכולת של גורמים חיצוניים להשפיע על דפוסי ההצבעה. מכאן שחשיבותו של "מטה החרדים" של אריאל שרון הייתה שולית. הפרסומים המסורבלים שהוציא ניסו לחקות שלא

¹¹⁸ "המודיע", ט' בשבט תשס"א.

בהצלחה את תעמולת הבחירות החרדית בבחירות לכנסת.¹¹⁹ להצהרות האנטי דתיות של ברק במהלך מערכת הבחירות ולהתחייבות לבצע מהפכה חילונית הייתה השפעה גדולה יותר, כיוון שהקלו על החרדים את הדיסוננס של הצבעה למועמד חילוני ושימשו עילה לקריאה להצביע עבור שרון. התבטאויותיו של ראש הממשלה, אהוד ברק, יצרו תחושה שהמהפכה החילונית אינה מצע ריאלי, אלא ניסיון לעורר שנאה כלפי החרדים ולהפחידם.

חוסר ההכרעה של הרבנים עד הימים הסמוכים לבחירות יצר מבוכה מסוימת בחברה החרדית וחידד את הדילמות של המנהיגות ושל המצביעים החרדים. בעיתונות החרדית המפלגתית והמסחרית (חרדונים) התנהל שיח ער. שיח זה הוגבל ל"דעת בעלי בתים" המאפשרת "לנתח ולפתח תמונת המצב, להניח הנחות ורעיונות לערוך השוואות ולחשוב בקול, אך לא מעבר לכך... כי כל מה שאנחנו מעלים אף אם יראה בעיני הבשר שלנו כראויים ונכונים ביותר הם הופכים לבטלים ומבוטלים, לא שרירין ולא קיימים ולא קיימין באם גדולי התורה ישמיעו דעה שונה".¹²⁰

ישראל אייכלר, איש חסידות בעלז, שמשקף באופן עקבי את העמדה החרדה מפני המשמעות החינוכית של מעורבות בפוליטיקה הציג חשש מפני מצב שבו "יהודי מאמין בה" עשוי ללכת לקלפי רק כדי לבחור בין שני גנרלים חילוניים כופרים שלא מדעת שיש להם דין תינוקות שנשבו... שניהם תוצר הגלות בין יהודים בה אנו חיים בעוונותינו".¹²¹

חברו, מ. גוטליב, חידד במאמר ארוך את המשמעות הרחבה של אירועי אוקטובר ושל הבחירות שבאו בעקבותיהן.

התווה ובהו והחושך על פני התהום הפעורה בין יהדות לציונות אינה נחלת החילוניים בלבד. אדרבה הם תינוקות שנשבו, ולפי הרמב"ם יש לקרובם לאיתן התורה. אבל מה קורה ומה יקרה לדור החרדי הצעיר היונק את הלאומנות הציונית בירושלים שהופכת לעיר ספר ובהתנחלויות ביתר ועמנואל, קרית ספר ומודיעין עילית. אנו חיים במצב מורכב מאוד בו הערבים המרצחים אינם מבחינים יהודים וגם השמאלנים אינם מבחינים בין דתיים ציוניים לבין חרדים וכך כולנו שוקעים בסירה אחת טרופה בין גלים סוערים.

הניתוח של גוטליב מצביע על טשטוש קווים חברתיים בין החרדים לבין חלקים בציונות הדתית.

החיבור בין החלק החרדי"לי לחרדים בהתנחלויות ובקווי התפר הגיאוגרפי והדתי יוצר בלבול השקפתי בין אהבת ארץ ישראל לאהבת משנאי ה' הנלחמים באויב הערבי. האמונה בכוח הציוני נגד הערבים שופכי הדמים

¹¹⁹ בריכוזי החרדים ובקרב פעילים פוליטיים התייחסו אל הפרסומים הללו לפני הבחירות באירוניה סלחנית.

¹²⁰ "המודיע", ט' שבט, תשס"א.

¹²¹ המחנה החרדי, ח' שבט תשס"א.

חזקה היום ברחוב החרדי והחרד"לי יותר מאשר בציבור הכפרני השולט במדינה... הבלבול כה גדול עד כי לעיתים צריך להציע כיפה סרוגה גדולה וענקית ליהודים חרדים לובשי קפוטה. הם שמעולם לא קראו את ספריו של הרב קוק מדברים מאהבת ארץ ישראל כמצטטים מילה במילה משיטתו. במקומם אפשר להציע למתנחל ירא שמיים להכנס לשיבה חרדית וללמוד את השקפת התורה על פי החזון אי"ש ומרן מהר"א זי"ע.¹²²

מרדכי גרליץ, מחשובי הפובליציסטים החרדיים, קשר את האיום על עקרון ההתבדלות בעצם העיסוק בפוליטיקה, ולא בהתקרבות לעמדות לאומניות או בתמיכה במועמד של הימין. "לשוחח על פוליטיקה זו דרגה אחת, להתווכח על פוליטיקה זו דרגה שנייה, להתלהט על פוליטיקה זו דרגה שלישית. אך חמור מכל אלו הוא לחיות את הפוליטיקה. דווקא החרפים והבקיאים, אלו המורגלים למצוא את סיפוקם הנפשי מהפעלת המחשבה וממיצויה, מצווים ועומדים על זהירות בכפליים לבל יגררו ולבל ייסחפו את הקטיגוריה הזו". כדי לחזק עוד יותר את הסייג מעיסוק בפוליטיקה נשלפו הכלים של שבירת המידות מבית המדרש של תנועת המוסר. המעורבות בפוליטיקה מתוארת כהוראת שעה זמנית שלאחריה חובה על מי שיצאו מארבע האמות של בית המדרש לכבס בגדיהם בטרם יבואו אל המחנה.¹²³

אי הנחת החינוכית והאידיאולוגית מההכרעה על ההשתתפות בבחירות עוררה מבוכה בקרב הציבור החרדי והשתקפה בעיתונות לגוניה. בעיתון "משפחה" כתב משה גרילק מאמר ששיקף היטב את הדילמות הרבות. הוא תהה, לכאורה, אם על החרדים לגלות אחריות ציבורית כוללת ולהשתתף, או שמא הם חוצים קו אדום בעצם ההצבעה. המאמר מזהה נטייה להתקרבות להזדהות עם הימין מאז "ימי מנחם בגין ע"ה", ונימת הדברים מרמזת על העדפה להשתתפות. חשיבותו של המאמר שכותרתו "מתי מצביעים אם בכלל?" בכך שבלעדיות ההכרעה מופקעת במרומוז מהרבנים, אם לא יורו כיצד להצביע.¹²⁴

מאמר המערכת של השבועון החרדי "משפחה" ביטא עמדה מובהקת עוד יותר והניח כי רוב הציבור החרדי "מן הסתם יילך לבחור בשרון", כיוון שהמועמד הנגדי מעורר בנו תחושות מיאוס,¹²⁵ אולם אל ההערכה הריאלית צורפה הבהרה: "בשעת ירידת העיתון לדפוס עדיין לא הכריעו מרבית גדולי התורה כיצד להצביע. נטיות הלב אומרות כמובן כי יש לעשות הכל כדי להוריד מן השלטון את אביר המהפיכה החילונית אבל את ההוראה הסופית נקבל מגדולי התורה ועל פיה ננהג".

הדעות השונות שהוצגו בעיתונות החרדית המסחרית משקפות שינוי בדפוסי הפעולה של העיתונות החרדית ושאיפה לאזן בין הישמעות לדעת תורה, בחזקת הנוטל עצה מן הזקנים, לבין ניסיון לעצב את דעת הקהל החרדית. העיתונות והמקומונים החרדיים נבדלים

122 שם.

123 "המודיע", ט' בשבט, תשס"א.

124 "משפחה", ח' בשבט, תשס"א.

125 שם, מאמר מערכת, ח' בשבט, תשס"א.

מהעיתונות החרדית המפלגתית גם בדיווחים על ההתרחשויות הפוליטיות. כך, למשל, מתוארות באותו גיליון ("משפחה", ח' בשבט תשס"א) ההתפתחויות הצפויות כאשר "מטות הבחירות של יהדות התורה יתחילו לפעול לקראת יום השלישי הגדול וראשי הישיבות יעלימו עין מהאוטובוסים של הליכוד שיקחו את הבחורים אל הקלפיות".

התבטאויות של חברי כנסת חרדיים והזמנה של חומרי תעמולה מטעם מטה הבחירות של יהדות התורה המאוחדת חיזקו את ההשערה כי גדולי התורה יכריעו בזכות תמיכה רפה באריאל שרון. כותרות על כריכתן של חוברות בנייר כרומו, שהוזמנו על ידי מטה הבחירות של יהדות התורה, אמרו כי גדולי ישראל הורו בעבר להצביע עבור המועמד לראשות הממשלה שמפלגתו קרובה יותר למסורת ישראל.¹²⁶ להסיר ספק וכדי למנוע אי הבנות נכתב בתוך החוברת, תחת תמונתו של אריאל שרון, כי זה המועמד מטעם המפלגה שיותר קרובה למסורת ישראל".

אפילו "המודיע", ביטאונה של אגודת ישראל, פרסם מאמר ברוח דומה פרי עטו של משה חיים שנפלד. בסגנון המאמרים מבית היוצר של צעירי אגודת ישראל מעלה המחבר מן האוב את החשבון ההיסטורי עם השמאל ומזכיר כי לתנועות השמאל יש "מסורת של העברה על הדת. זכורה לשמצה פרשת ילדי טהראן וילדי תימן, עליית צפון אפריקה ומרבד הקסמים". מסיבה זו היעדרה של "אווירה מתאימה ברחובותנו" וה"אדישות" מדאיגים את המחבר. אל הדאגה הזו מתווספת, כמובן, ההסתייגות המוכרת שלפיה מדובר "בדעת בעלי בתים בתמיד מסוייגת כפי דרכנו מאז ומעולם". אולם "עד כמה שדעת בעלי בתים מבינים הרי שחובה עלינו לעשות הכל ולהעבירם מן הארץ, כוונת הדברים מכל עמדה שלטונית בארץ".¹²⁷ עמדות כאלה העמידו את גדולי התורה ואת הפוליטיקאים במצב קשה. ניתן לומר שבעקיפין ושלא בכוונה מובהקת הן יצרו לחץ על המנהיגות להביע עמדה שתשחרר את הציבור החרדי מן המבוכה.

במקביל לניסיון של בעלי בתים לעצב דעת קהל בזכות ההשתתפות בבחירות, ובהיעדרה של דעת תורה, נשמעו קולות מעטים שנטו לאי השתתפות. הביטאון "המחנה החרדי", שופרה של חסידות בעלז, הציג עמדה זו: "לא קיבלנו אמנם שום הוראה אם יש להשתתף בבחירות הללו. אבל גם אם נלך להצביע עבור המועמד הפחות גרוע, נדע ונזכור שחייבים לדעת להבחין בין קודש לחול בין תורת ישראל לתרבות נוכרית, בין ארץ הקודש לשלטון חילוני".¹²⁸

נקודת המפנה לקראת הבעת תמיכה מסויגת באריאל שרון באה בעקבות קריאה של האדמו"ר מסדיגורא, הרב אברהם יעקב פרידמן, תחת הכותרת "אל אחב"י החרדים לדבר ה". הקריאה תלתה את העימות עם הפלסטינים בכך "שהחלו להרים יד בכרם בית ה', ויאמרו לחבל ח'ו בתורת ה' וידברו עתק על שומרי תורה ומצוות בארה"ק, ובשם "מהפיכה חילונית" יקראו

¹²⁶ הדגש במקור. ראה: בחירה או בכי רע, ינואר 2001.

¹²⁷ "המודיע", ט' בשבט, תשס"א.

¹²⁸ המחנה החרדי, ח' בשבט, תשס"א.

למלחמת עקירת הדת".¹²⁹ לאחר חלוקת שבחים לאמינותו של אריאל שרון תוקף האדמו"ר את מי שמצדדים בהימנעות "כי בה מחזקים ח"ו ידי הצר הלוחם באמונת ישראל סבא בחילולי שבת המוניים וברמיסת הדת ומואס בארץ חמדתנו הק' ובהר קודשנו". הסיפא של הדברים, שקשר את המהפכה החילונית בעמדות יוניות של ממשלת ברק ורמז לוותרים בנושא המקומות הקדושים, הלם את הלכי הרוח הניציים ברחוב החרדי.

ארבעה ימים לפני הבחירות נוצר מצב משונה ויוצא דופן בקרב הציבור החרדי: מספר מנהיגים בתוכם האדמו"רים מסדיגורא וערלוי הורו לנאמניהם כיצד להצביע, הסיעה בכנסת הצטיירה, אמנם, כשסועה בין מגמת הימנעות לבין תמיכה רפה בשרון, אך ניהלה משא ומתן עם נציגיו. העיתונות החרדית המסחרית צפתה תמיכה גורפת במועמד הימין, ואילו הרבנים שתקו. רמז להכרעה הצפויה ניתן היה למצוא במודעות בעיתונים "המודיע" ו"יתד נאמן". נאמר בהן כי חובה לבדוק את תעודת הזהות ולדאוג לסידורי הסעות במידת הצורך למקרה שהרבנים יורו להצביע.

בתנאים אלו, על רקע שמועות מנוגדות על השיחות עם עוזרי שרון, פרסמה סיעת יהדות התורה כרוז יוצא דופן שנועד לחזק את מעמדה של "דעת תורה". תחת הכותרת "ככל אשר יורוך" נכתב "יהדות התורה חונכה לאור ציות מוחלט לדעת תורה, להוראות מרנן ורבנן גדולי ישראל שליט"א שהם ורק הם ינחנו בכל אשר נלך. הדברים אמורים בכל עניני היחיד והכלל ובפרט בשאלות ציבוריות חמורות כמו השתתפות בבחירת ראש הממשלה. יהדות התורה מבירה ששאלה זו נתונה אך ורק להוראות מאורי הדור, שלאורם ניסע ונלך, אין כל מקום לפעילות עצמאית של מסבירנים, פרסומאים ומפיקי עלונים, מכל סוג שהוא... עמדתנו בבחירות לראשות הממשלה נקבעת ככל מעשינו על פי הנחיות מרנן ורבנן גדולי ישראל שליט"א שככל אשר יורנו נעשה. דעת מרנן ורבנן גדולי ישראל שליט"א נמסרת באופן מוסמך אך ורק באופן רשמי בעיתונים "יתד נאמן" ו"המודיע".

כצפוי, הכריזה מועצת גדולי התורה ארבעים ושמונה שעות לפני פתיחת הקלפיות על תמיכה מסויגת בשרון, מבלי לנקוב בשמו. בגילוי הדעת שפורסם בעיתונים והופץ ברחובות בני-ברק וירושלים נכתב כי "ידוע המצב הקשה בארה"ק בתקופה האחרונה, כאשר נשמע קול ענות לעקירת הדת ומכריזים ברבים על כוונותיהם לפגוע ביסודי קיומו של עם ישראל. ומה רב הכאב על חילול השם הנורא, ויודעים אנו הבטחות ואזהרות התורה"ק כי רק אם בחוקותי תלכו אזי נתתי שלום בארץ". בדומה לקריאת הקודש של האדמו"ר מסדיגורא או בהתאמה לגישה המסורתית של הרב שך מוצגת עמדה ליברלית יוגית כאיום תרבותי המאפשר בלית ברירה חבירה למועמד הימין. "על כן הוכרחנו לגלות דעתנו כי בבחירות העתידיות לראשות הממשלה יש לבחור במועמד שיש לקוות שלא יתן להרוס את מצב הדת בארה"ק. ועל כל אחד ואחד להצביע עבור המועמד הנ"ל".¹³⁰ המינוח "הוכרחנו" נועד להציג את גדולי התורה בגדר אנוסים לתמוך במי שכונה המועמד "האחר", "השני" או "הנגדלי". יחס אירוני כלפי

¹²⁹ כרוז אברהם יעקב פרידמן, סדיגורה, אוסף פרטי. הופץ בשכונות החרדיות, ד' בשבט תשס"א.

¹³⁰ הכרוז, אוסף פרטי, יתד נאמן, יום ראשון י"א בשבט, תשס"א, "המודיע", יום א' י"א בשבט, תשס"א.

הדקויות הערכיות ניכר בחרדונים ובקרב תלמידי ישיבה שצפו את התמיכה המסויגת בשרון ללא אזכור שמו.

התמיכה במועמד חילוני על מורכבותה הייתה כרוכה בקושי ארגוני וחייבה נימוק אידאולוגי. הקושי הארגוני נבע מחשש שמא יבינו תלמידי ישיבה את התמיכה הרפה בשרון כתביעה שאינה מחייבת. כדי להבהיר שהחלטה מחייבת הופץ בישיבות כרוז המחייב את בני הישיבות להצביע "גם אם הדבר כרוך בנסיעה מיוחדת למקום הבחירה בערים אחרות". ניסוח זה, שאינו נזקק למילה "חובה", שיקף את המשך אי הנחת של החוגים השמרניים מההצבעה למועמד חילוני.

כמה מהרבנים ניסו ליצור את תחושת הגיוס והדחיפות המלווה בדרך כלל את מערכות הבחירות בקרב הציבור החרדי. כך, למשל, פרסם הרב מאיר צבי ברגמן איגרת ששלח לתלמידי ישיבת רשב"י בבני-ברק, ובה סיפר כיצד עמד לצד הרב שך כאשר החליט על תמיכה במועמד הימין בבחירות לראשות הממשלה.

"ראיתי כמה קשה לו ההכרעה בזה, וכמה התלבט בזה, להתוודע לרשות, לעמוד לצד אחד אשר גם הוא רחוק מדרכנו, דרך התורה, כרחוק מזרח ממערב. אמנם ראה בעיניו הבהירות כמה קשה שלטון השמאל ליהדות, ה' ירחם, והכריע בדעתו דעת תורה לבחור במועמד נגדו. וק"ו עתה לעת כזאת אשר עכשיו כל עין רואה מה היא מלחמתם ומהו רצונם רח"ל, ואין ספק כי דעתו הגדולה היא ההלכה ואסור לעמוד מן הצד.¹³¹

הופעתו של הרב אהרון ליב שטיינמן, אחד משני חשובי הפוסקים הליטאים, בלילה שלפני הבחירות מהווה עדות למעבר החד מתמיכה מאוחרת בלשון רפה לשימוש בלשון מגייסת:

אני לא מבין את האנשים, אחד עומד ורוצה להרוג אותך, והשני לא רוצה להרוג אותך, תאמר אני לא יכול להצביע לשני, אבל הרי הוא עומד ורוצה להרוג! איזה שכל יש כאן!!! הרי זה שכל פשוט מאוד. אחד עומד ואומר אני רוצה לעקור תורה והשני לא אומר שרוצה לעקור את התורה. יאמר אדם אני אשתוק כדי שיוכל לעקור תורה את התורה?! היכן השכל?! אחרים שואלים האם לבוא ממקומות רחוקים ... אני לא מבין מה החילוק מה שטוענים כי בין כה וכה יעלה ... האם יודעים מה יהיה? והחיוב עכשיו יותר מתמיד.¹³²

בערב הבחירות הופצו עשרות אלפי כרוזים של יהדות התורה: "הצבע ביום השלישי עבור זה שאינו שונא תורה והתחייב לעמוד לימין לומדי התורה ככל שיתבקש", "אל תשת ידך עם הרשע", "איוב ששתק נידון לייסורים", ואף "ביערת הרע מקרבך". מבתיים של הפוסקים רבי

¹³¹ יתד נאמן, "ג שבט, תשס"א.

¹³² התמליל פורסם במוסף "המודיע", פרשת בשלח, תשס"א.

מיכל יהודה ליפקוביץ, רבי חיים קנייבסקי והגר"ש אלישיב יצאו מכתבים בנוסחים שונים המבטאים את "ההכרח לא יגונה" להצביע עבור שרון.

העדה החרדית, כמנהגה, הציפה את השכונות החרדיות בירושלים בפרסום פסקי הלכה נגד השתתפות בבחירות והצבעה למחלל שבת קודש, בועל נידות, זולל נבלות וטריפות, אולם התומכים בהשתתפות בבחירות, כנראה בהשראת פעילים חרדים של מטה שרון, הפיצו בירור דעת תורה לא חתום המשווה את הבחירות לראשות הממשלה לבחירות לראשות העירייה. ומכאן שהאיסור של האדמו"ר מסאטמר אינו תקף, מה גם שמדובר "בבלימתו של צר וצורר העומד מנגד".¹³³

התמיכה באריאל שרון נזקקה לליווי ולהצדקה השקפתיים. שני העיתונים החרדיים פרסמו בבוקר הבחירות מאמרים פרשניים על מהות התמיכה ב"מועמד השני". בעיתונה של אגודת ישראל ניסה הרב מנחם פרוש לדחוק את הדיון ההשקפתי לשוליים. "לא עת לחשות, לא ולא", הוא כתב והוסיף, "נמלא חובתנו סור מרע ועשה טוב". גישה זו נשענה על ההבחנה הבסיסית בין עמדה מוסרית פאסיבית של "סור מרע" לבין "עשה טוב", המציינת מחויבות אקטיבית. התמיכה בשרון היא, לכאורה, בחזקת "סור מרע" אולם מוגדרת גם כ"קול של מחאה" שאינו מתיישב עם גישה זו. גישה מורכבת יותר הוצגה ביום הבחירות במאמר מערכת ארוך בביטאון דגל התורה "יתד נאמן". נקודת המוצא של המאמר מתמקדת בהבדל שבין ההצבעה של "אזרחי מדינת ישראל" לבין הצבעתם של "שומרי התורה". בשעה שהציבור הכללי מכריע בשאלות ביטחוניות ומדיניות, הרי "שהצבעתנו אינה נעשית מטעמים אלה, אלא מודרכת משיקול אחד ויחיד שהובע באופן חד משמעי בדברי רבותינו: אך ורק כדי למנוע סכנת בחירתו של מי שמבקש להרוס כל זיק של יהדות בארץ הקודש".¹³⁴

המאמר ממשיך בהתמודדות עם האמביוולנטיות החרדית תוך ניסיון לאזן בין "החשיבות שבהצבעה הפעם" לבין "הרהורי הבל ומחשבות פיגול כאילו אנו שותפים באופן אידאולוגי למחנה פוליטי מסוים". סיכום המאמר מדגיש את החשיבות שבהבהרת מניעי ההצבעה כדי למנוע "סילוף רעיוני ונזק חינוכי בתוכנו" ו"כדי למנוע כל טענה כאילו אין להשתתף בבחירות משום הזדהות עם מועמד חילוני".¹³⁵

הדיסוננסים והסתירות בעמדה החרדית באו לידי ביטוי ביום הבחירות. רמת הגיוס במטות הבחירות בירושלים ובבני-ברק לא דמתה כלל להיקפי הפעולה בימי בחירות קודמים. תלמידי הישיבות לא נראו, ארגוני נשים לא היו פעילים, צי הרכב המגויס הופעל בנפח קטן. לפרקים נראו המטות כפועלים רק כדי לצאת ידי חובה. בשיחות עם המתנדבים והפעילים המעטים עלה חשש משיעורי הצבעה נמוכים במיוחד ומביזוי הרבנים, גדולי התורה. על רקע זה החלה בשעות הצהריים של יום הבחירות פעולה אינטנסיבית יותר תוך שימוש ב"ערוצי הקודש". שיעורי ההשתתפות בריכוזי החרדים היו נמוכים יחסית, בהשוואה לבחירות בכנסת, אולם

¹³³ א' הורוביץ ארכיון כרוזים פרטי.

¹³⁴ יתד נאמן, "ג שבט, תשס"א.

¹³⁵ שם.

בדרך כלל לא ירדו משמונים אחוזים. ניתן להסביר את הצלחתה של יהדות התורה לווסת, ולו במישור הסמלי, את ההצבעה החרדית, בנטייה הטבעית של מצביעים חרדיים לימין ובעובדה שנמנעים אפשריים נמנים עם הציבור הנשמע לגדולי התורה ללא תנאי. יחד עם זאת הזכיר אחד הפרשנים באחד ממאמרי הסיכום בעיתון "משפחה" את "העובדה שכפסע הפריד בין כשלון וביזיון לנצחון והצלחה".¹³⁶

לאחר המולת הבחירות כל שנותר הוא להתמקד במאמץ הרגיל של החזרת הרחוב החרדי לתלם ההשקפתי המתבדל. במאמר קיצוני בחריפותו כתב נתן זאב גרוסמן, מנאמני הרב שך ועורך "ביטאון דגל התורה" על הסכנות שבהתערות בחברה הישראלית ובהתוודעות אל הרשות. בתוך הדברים חשף גרוסמן את ההתרוצצות של ערב הבחירות בקרב המנהיגות החרדית. מאמר המערכת של העיתון בבוקר הבחירות נכתב, לפי עדותו, לאחר התייעצות עם הפוסק הליטאי הגר"ש אלישיב "אודות חששות שהשמיעו רבנים ומחנכים מפני כוונות פסולות ומטרות זרות שעמדו לנגד יהודים בשולי הציבור החרדי ואשר עלולות לחדור גם ללב הדור הצעיר שעלולים לטעות ולחשוב כאילו המועמד שעבורו נצביע מועדף משיקולים כלליים שונים ומשונים בעוד האמת היא שמרנן ורבנן שליט"א הורו לתמוך בו רק כדי להסיר סכנת המועמד רודף הדת".¹³⁷

לאחר שהציג את תמיהתו של הרב אלישיב על עצם החשיבה העקומה מוסיף גרוסמן "שלמרבית הצער דעת תורה זו אינה מושרשת כל הצורך בתוככי הציבור החרדי, ועובדה היא כי פה ושם אנו רואים ושומעים פעולות והתבטאויות המעידות על כירסום רעיוני זוחל. אחראים לכך במידה רבה אלה המתפקדים והפועלים במסגרת מפלגות חילוניות ותנועות מחאה לאומיות דתיות. גם התופעה המקוממת של קשר אישי וידידות עמוקה עם אישים חילוניים וכן הרוח המנשבת משבועונים ופרסומים שאינם מבוקרים ע"י מי שמעונינים ויודעים להנחיל את ההשקפה התורתית הבהירה יוצרים טשטוש מסוכן".

הטשטוש שבו מדובר נוגע לחריגה משיתוף פעולה לשם הצלה "מן הארי והדוב" לשותפות הסודקת את החומה סביב החברה החרדית. לצורך המחשת הגישה הראויה למדינה החילונית חזר גרוסמן אל התשובה של החזון אי"ש על התהייה, אם השתתפות בבחירות אין כמוה כהתחברות אל השלטון החילוני. התשובה לתהייה היא כי מדובר במאבק, אולם בדומה לדברי רש"י על הפסוק "ויאבק האיש עימו" לעתים התגוששות מצטיירת כחיבוק. מבחינה עקרונית מנסה גרוסמן לשכנע את החברה החרדית כי "אנו מתייחסים לשלטון החילוני – מאיזה צד שהוא – כפי שמתייחסים חוגי הקנאים שאינם משתפים בבחירות לשלילה שבשלטון פורק עול תורה".¹³⁸ חובת ההתבדלות, כך הוא מסביר, הופכת יותר ויותר קשה, וטעמה של המדינה עלול חלילה לערוב לחרדים ככל שיזדקקו לה יותר.

¹³⁶ "משפחה", ט"ו בשבט, תשס"א.

¹³⁷ יתד השבוע, (המוסף של יתד נאמן) ט"ו בשבט, תשס"א.

¹³⁸ שם.

סיכום

יהדות התורה המשכה של אגודת ישראל ההיסטורית, מהווה מסגרת פוליטית-תנועתית העומדת מול שינויים בהתנהלות ובצרכים של הציבור החרדי שאותו היא מייצגת. המפלגה נשענה באופן מסורתי על חיבור פדרטיבי בין זרמי משנה ברחוב החרדי תוך שמירה על אתוס משותף ועל תבנית פעולה של "דעת תורה", אולם דגם זה מצוי תחת עומס ולחץ ממקורות שונים.

השינויים בדפוסי הפעולה של המפלגה נובעים מתהליכים המתחוללים בתוך החברה החרדית פנימה ובסביבה הכללית. היפתחותה של החברה החרדית כלפי החברה הישראלית מסמנת מגמות מפרקות מבחינתה של אגודת ישראל, כיוון שהיא מחברת את סדר היום החרדי בצורה אינטנסיבית עם סדר היום הכללי. אולם מנגד השסע החריף בין חילונים לחרדים המלווה פתיחות מסמן מגמה הפוכה של התכנסות חרדית.

המשבר בחברת הלומדים יוצר לחץ הולך וגדל לגיוס משאבים ומעורר תחרות בין מרכיבי הפרטיקולריים של יהדות התורה. אולם אותה מצוקה מגבשת את יהדות התורה כמפלגה המייצגת את האינטרסים הכלל-חרדיים ומוסדת את תלותם של החרדים במשאבים ובמסגרות של המדינה.

התנהלות מורכבת זו של יהדות התורה מתרחשת בחברה שאיבדה את האינטימיות שלה, מצויה בפריסה גאוגרפית מורכבת ונתונה תחת מעקב של התקשורת החרדית הפרטית, המחליפה חלקית את העיתונות המפלגתית. לבד מכל האתגרים נדרשים הפוליטיקאים החרדים לווסת מתח סמוי בין שמרנים לבין מי שפתוחים יותר ולהתמודד עם השלכות של הקושי להמשיך ולקיים את ההתבדלות. מבחינה זו ניתן לתאר את יציבותה הארגונית והאלקטורלית של יהדות התורה כהישג.

ההתארגנות הפוליטית של הציבור החרדי בעתיד תושפע לא מעט מגורמים חיצוניים. ביטול הבחירה הישירה, למשל, חילץ את יהדות התורה מסדרה של מלכודים פוליטיים השקפתיים והציב את מנהיגותה על קרקע בטוחה מבחינת מקומה במערכת הפוליטית. יחד עם זאת ניסיון להחזיר את המפלגה לדפוס ההתבדלות יהיה מסובך ביותר, בעיקר אם על סדר יומה של החברה תעמודנה שאלות חוץ וביטחון מרכזיות. בתנאים אלו, כאשר ההקצאה לחרדים תהיה אוניברסלית, ייתכן שיהיה צורך קטן יותר בהתארגנות של יהדות התורה. אם יהדות

התורה תתמודד בעתיד במתכונת דומה לזו של הבחירות ב-1999, עשויים הגידול הדמוגרפי והישגים מסוימים ב"שדות הציד הארוכים" לנבא לה הצלחה מרשימה.

יחד עם זאת, עשויות התפתחויות בקרב הציבור החרדי המזרחי להשפיע על טיב ההתארגנויות הפוליטיות ברחוב החרדי ולהוליד בריתות או אפילו חזית רחבה של כוחות שונים. התפתחויות אפשריות כאלה והניסיון ההיסטורי, המלמד כי מתחים פנים חרדיים סביב אי מילוי הסכמי רוטציה, יריבויות תאולוגיות ופוליטיקה אישית, עלולים לכרסם באותו הישג פוטנציאלי.

מקורות

- אברמוביץ' י' מ', **חזון ומעש באגודת ישראל**, משאבים: ירושלים, 1991.
- אייכלר י', **המחנה החרדי**, גיליון 926, פרשת במדבר, עמ' 3.
- אל אור ת', **משכילות ובורות**, עם עובד: תל אביב, 1992.
- בלוי ד' נ', **"משפחה"**, גיליון 398, כ' אייר תשנ"ט.
- במערכה**, ביטאון עולם התורה, תאריכים שונים.
- בן עמי ש', **"חבקו את הכל"**, **"יום השישי"**, כא' אייר, תשנ"ט.
- בקהילה**, תאריכים שונים.
- גביזון ר', **המהפכה החוקתית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה: ירושלים, 1998.
- גוטניק י', **שלמות הארץ**, ישראל ואוסטרליה, ירושלים: ת.ד. 5955, ירושלים, תשנ"ו 1996-.
- גולן א' **הארץ**, 4.4.1999.
- גרליץ מ', **"להוציא את דת ישראל מחוץ לחוק"** **"המודיע"**, 18.2.94.
- דיין א', **כמעין המתגבר**, כתר: ירושלים, 1999.
- דהן מ', **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית**, מכון ירושלים לחקר ישראל: ירושלים, 1988.
- דן י', **החרדיות המשתררת תוצר ישראל החילונית**, **אלפיים** (15): 42-234.
- הארץ**, תאריכים שונים.
- הופנונג מ' וי' גלנור, **משטר מדינת ישראל**, ספר מקורות, ירושלים: נבו, 1993.
- הורוביץ א', ארכיון פרטי: כרוזים, אגרות, קריאות קודש וראיונות, תאריכים שונים.
- הורוביץ א', **"דת ומדינה 1993: בניין סדר יום"**, בתוך: א' הורוביץ (עורך) **שנתון דת ומדינה**, המרכז לפלורליזם: הקיבוץ המאוחד, 1994.
- הורוביץ מ', **הרב שך – שהמפתח בידו**, כתר: ירושלים, 1989.
- "המודיע"**, תאריכים שונים.

המחנה החרדי, תאריכים שונים.
השבוע בירושלים, תאריכים שונים.
וינמן צ', **מקטוביץ עד ה' באייר**, הוצאת ותיקין: ירושלים, 1995.
וסרמן ב', א', **עקבתא דמשיחא**, שמחה אליעזר וסרמן: ירושלים, תשל"ג.
ורהפטיג ז', **חמישים שנה ושנה**, יד שפירא: ירושלים, תשנ"ח.
חדשות משפחה, תאריכים שונים.
טננבוים י' מ', **"מן העם אל ההר"** "המודיע", ה' סיון, תשנ"ט.
"יום השישי", תאריכים שונים.
יתד השבוע (מוסף יתד נאמן), תאריכים שונים.
יתד נאמן, תאריכים שונים.
כ"ץ י', **עת לחקור ועת להתבונן**, מרכז שזר: ירושלים, תשנ"ט.
לוי א', "העיתונות החרדית והחברה החילונית בישראל" בתוך: ליבמן, י' (עורך), **לחיות ביחד**, כתר: ירושלים, 1990.
ליבמן י', הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים, **עיונים בתקומות ישראל** (3), 380-398, 1998.
מוסף שישה ימים, תאריכים שונים.
מסכת סוטה, דף מ"ט, ע"ב.
"משפחה", "ניצלנו מצרה גדולה", ד' סיון, תשנ"ט.
"משפחה", תאריכים שונים.
נויגרשל מ', "המודיע", כח' אייר, תשנ"ט.
סורסקי א', **האיש וחזונו**, יד החזון אל"ש: בני-ברק, תשמ"ד.
פונד י', **פירוד או השתתפות**, י"ל מאגנס: ירושלים, תשנ"ט.
פייקאז' מ', **חסידות ברסלב**, מוסד ביאליק: ירושלים, 1995.
פרוש מ', "לפתוח דף חדש", "חדשות משפחה", ד' סיון, תשנ"ט.
פרידמן מ', **החברה החרדית**, מכון ירושלים לחקר ישראל: ירושלים, 1991.
פרידמן מ', מדינת ישראל כדילמה דתית, **אלפיים** (3), 58-68, 1990.
פרידמן מ', **חברה ודת – האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל**, יד בן-צבי: ירושלים, תשמ"ח.
פרידמן י', "בפתח, שבת קודש, פרשת במדבר", מוסף יתד נאמן, תשנ"ט.

קפלן ק', החברה החרדית בישראל ויחסה לשואה – קריאה חדשה, **אלפיים** (17): 176-207, תשנ"ט (1999).

רביצקי א', **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, עם עובד: תל אביב, 1994.

רביצקי א', **חירות על הלוחות**, עם עובד: תל אביב, 1995.

שביד א', **בין חורבן לישועה**, הקיבוץ המאוחד: תל אביב, 1994.

שחר א', **העצמה התחרות ומלחמות היהודים**, ספר השנה של העיתונאים, תל אביב: אגודת העיתונאים בתל אביב, 1993.

שחר א', **דחיית הגיוס של בחורי ישיבות**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות: ירושלים, 1999.

שך א', מ', **בזאת אני בוטח**: בני-ברק: תלמיד מר"ן, תשנ"ג.

שך א' מ', **המלחמה ולקחיה במבט של תורה**, בני-ברק: מישור, תשנ"ח.

שלהב י' ומ' פרידמן, **התפשטות תוך הסתגרות**, מכון ירושלים לחקר ישראל: ירושלים, 1985.

שלהב י', **מנהל וממשל בעיר חרדית**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות: ירושלים, 1997.

שלהב י', **עיירה בכרך**, מכון ירושלים לחקר ישראל: ירושלים, 1985.

שלמון י', **דת וציונות**, הספרייה הציונית: ירושלים, 1990.

שערים, תאריכים שונים.

שפיגל י', "אל הקלפי בשמחה ובדאגה", מוסף **יתד נאמן**, תשנ"ט.

Bacon, G., *The Politics of Tradition*, Magnes Press: Jerusalem.

Don-Yehia, E., Religion, Ethnicity and Electoral Reform. In: Elazar D., Sandel, S., *Israel at the Polls 1966*, Frank Cass: London, pp. 80-81.